

Ніжинський державний університет  
імені Миколи Гоголя

# **ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ**

***Збірник наукових праць студентів  
історико-юридичного факультету***

**Випуск 14**

Ніжин  
2021

УКР 94(059

I-77

Рекомендовано Вченою радою  
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя  
(НДУ ім. М. Гоголя)  
Протокол № 3 від 07.10.2021 р.

#### **Рецензенти:**

**Давиденко Ю. М.** – доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук;

**Потапенко М. В.** – доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук

#### **Редколегія:**

**Страшко Є. М.** – упорядник збірника, к. і. н., доц. каф. історії України;

**Мартиненко В. В.** – к. і. н., доц. каф. всесвітньої історії та міжнародних відносин;

**Крупенко О. В.** – к. і. н., доц. каф. історії України;

**Давиденко Ю. М.** – к. і. н., доц. каф. всесвітньої історії та міжнародних відносин;

**Потапенко М. В.** – к. і. н., доц. каф. історії України;

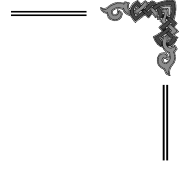
**Чаплай С. О.** – студент II курсу істор.-юрид. факультету.

**Історичний альманах:** збірник наукових праць студентів І-77 історико-юридичного факультету / за заг. ред. Є. М. Страшко. Вип. 14. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 133 с.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

**УКР 94(059**

© НДУ ім. М. Гоголя, 2021



# Статті з історії України



## Дослідження давньої історії Ніжина та Ніжинщини на сторінках часопису «Ніжинська старовина»

**Андрейча С. Ю.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Кириленко С. О.**, кафедра історії України

*У публікації подається короткий огляд історії становлення часопису «Ніжинська старовина», аналізуються наукові розвідки присвячені давній історії Ніжина та Ніжинщини, археологічним дослідженням здійсненим на території міста та його округи.*

**Ключові слова:** Ніжинська старовина, Ніжин, Ніжинщина, Північно-Дніпровське Лівобережжя, археологія, літописання, давня історія.

У 2005 році в історико-культурному житті Ніжина сталася знакова подія. Саме тоді друком вийшов перший номер часопису «Ніжинська старовина» – збірника наукових праць, що висвітлює актуальні теоретико-методологічні та практичні питання регіональної історії, етнології, музеєзнавства та пам'яткознавства Північно-Дніпровського Лівобережжя. Журнал був заснований Центром пам'яткознавства НАНУ й Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

Після перереєстрації часопису у 2016 р. до співзасновників додалися Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя та Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського. З 2005 по 2016 журнал виходить по одному разу на рік, а з 2007 по 2015 рік двічі.

На своїх шпальтах часопис вміщує матеріали українською, білоруською, польською та англійськими мовами. Накладом журнал виходив від 100 до 500 примірників. Сфера розповсюдження часопису переважно загально-державна, в основному це територія північно-східного регіону України. Цільовим видання є комплектування бібліотек історико-культурних заповідників та музеїв Чернігівської та Сумської областей, тобто Чернігово-Сіверщини. Примірники збірника також надсилаються у декілька закордонних бібліотек і музеїв.

Домінуючою тематикою часопису є авторські одноосібні й колективні дослідження з історії, археології, етнології, музеєзнавства,

пам'ятокознавства, культурології північно-східної етноісторії регіону України (Чернігівщини або Східного Полісся, Сіверщина, Стародубщина, Північна Полтавщина, північна частина лівобережжя Середня Наддніпряниці).

Видання здійснюються у межах 2-х серій – «Ніжинознавчі студії» (від 2005) та «Пам'ятокознавство Північно-Східного регіону України» (від 2007), які виходять почергово із суцільною загальною нумерацією. Основні рубрики першої серії – «Ніжин археологічний та літописний», «Доба литовсько-польського панування», «Хроніка козацької доби», «Історія Ніжинщини імперської та постімперської доби», «Пам'ятки», «Наука, освіта, культура», «Видатні ніжинці», «Архівні знахідки», «Рецензії, дискусії, повідомлення», «Краєзнавча мозаїка»; другої – «Теоретичні та методологічні проблеми сучасної музеології, пам'ятокознавства, історичної регіоналістики й етнології», «Історіографія сакральної та церковної історії на теренах Північно-Дніпровського Лівобережжя», «Дослідження регіональної історії й етнології Північного регіону України та відображення його результатів у музейних колекціях», «Вивчення об'єктів культурної спадщини, розвиток музейництва і наукового пам'ятокознавства Північно-Дніпровського Лівобережжя», «Персоналії». Рубрика «Родина Спаських у соціокультурному просторі» присутня у різних випусках збірника обох серій. Кілька спецвипусків повністю присвячені окремій тематиці (опису Ніжина 1766 з коментарями, окупаційного періоду в історії Ніжина 1941–43 тощо). Практично кожен із випусків видання вміщує публікації архів. документів, а також рубрики з дослідження, присвячені окремим ювілейним датам. Головними редакторами в різні роки були: О. Коваленко (2005–2008), С. Посохов (2009–2015), С. Зозуля (від 2016) [5].

Одним з найбільш насичених публікаціями є давній період Ніжина та Ніжинщини. Першою публікацією з даної тематики стала стаття Юрія Ситого «До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа». Автор подає доволі розлогий історіографічний та археологічний матеріал вказуючи на те, що давньоруські літописи згадують Ніжин в зв'язку з подіями 1135 та 1147 р. Насамперед це Ніжатин поряд з Русотиною, Лыто та Баручем, які розташовувалися в північній частині Переяславської землі. У зв'язку з подіями 1147 року, згадується Уненіж – поряд із Всеволожем, Бохмачем, Біловежою та Глеблем, що розміщувався в південній частині Чернігівської землі. Наявність на карті двох городищ на території м. Ніжина дозволяє Ю. Ситому пов'язати літописний Уненіж з



пам'яткою в урочищі Городок на правому березі р. Остер, а літописний Ніжатин – з городищем у центрі Ніжина, тим більше, що топоніміка, на думку автора цьому не заважає.

У лівобережній частині Ніжина знайдені матеріали кінця X – середини XI ст. Враховуючи ці матеріали, припускає археолог, що більш древнім на території сучасного Ніжина є городище, яке виникло у центральній частині міста.

На основі досліджень краєзнавця можна стверджувати, що в кінці X ст. вже існував населений пункт (село) на основі якого з часом і виросло місто (літописний Ніжатин). Монголо-татарська навала значно затримала розвиток міста у другій половині XIII–XIV ст., але не знищила місто зовсім, тому пізніше Ніжатин вже зустрічається у документах під сучасною назвою – Ніжин [6, с. 7–13].

Наступною публікацією є огляд археологічних досліджень проведених у Ніжині впродовж 2003–2004 роках зроблений Іваном Кедуном.

Автор стверджує, що місто Ніжин має досить цікаву історію, яка розпочинається, згідно з сучасною історіографією, 988 року. Отже на думку археолога, є підстави вважати, що місту 1000 років. Проте, не зважаючи на це, місто повною мірою не вивчене археологами. Щоправда, в Ніжині в 1989–1991 роках проводились розкопки В. Коваленком, Ю. Ситим, які підтвердили 1000 літній вік міста, виявивши на його території давньоруське поселення. Археолог зазначає, що охоронні роботи по вул. Гоголя дозволили простежити характер культурних нашарувань на площі 40 кв. м. Верхню частину культурного шару складають сучасні перекопи, що майже на всій площі розкопу заходять у материковий шар. Під перекопом простежується потужний шар суглинку жовтуватого відтінку. Він містить кілька прошарків піску, глини та золи. Саме в цьому жовтуватому суглинку археологами виявлено в невеликій кількості кераміку XVIII ст. Це фрагменти стінок та вінець темно-сірого кольору. Деякі з них декоровані лінійним, хвилястим орнаментом, а також зубчастим штампом геометричного характеру.

Роботи по вулиці Московській, 2 виявили залишки підвалів кін. XVIII–XIX ст. Довжина вцілілого фрагменту підвалів, що зберігся, становить 4 м. при висоті 1,5 м. Не виключено, що виявлене підземне приміщення пов'язане зі Всіхсвятським собором XVIII ст., який розташовано поруч. На користь цього свідчить схожість цегли підвалів та Всіхсвятського собору, а також аналогічна система кладки. Зачистки відгалужень культурного шару виявили темно-сірий

супісок, який інтенсивно насичений битою цеглою та іншими рештками будівельного характеру XIX–XX ст. Тут також знайдено фрагмент кахлі з зеленою поливою та рослинним орнаментом. Дослідження ділянки по вулиці Подвойского, 10а дало можливість зібрати невелику колекцію кераміки кінця XVIII – початку XIX ст. Це, головним чином, стінки та вінця горщиків темно-сірого кольору; деякі з них мають лінійний орнамент та зубчастий штамп. Загалом, в результаті робіт 2003 р. було уточнено характер культурних нашарувань, їх хронологія. Крім цього, виконані роботи дозволили запобігти руйнуванню культурного шару в стародавній історичній частині міста.

У 2004 році охоронне археологічне обстеження вказаного району було продовжено. В результаті робіт була зібрана значна колекція знахідок, серед яких фрагменти керамічного посуду пізнього середньовіччя, фрагменти кахлів XVIII ст., керамічні люльки, 2 кінські підкови. Особливістю цього сезону стало відкриття на глибині 2,6–4,0 м. Чорного шару ґрунту потужністю 30–40 см., в якому знайдена кераміка періоду XII ст., що підтверджує тезу про існування давньоруського поселення на території міста, але для більш детальних висновків необхідне більш широке дослідження. Виходячи з вищезазначеного, найбільш перспективною ділянкою в археологічному плані, на нашу думку, слід вважати саме територію, що прилягає до міського базару, культурний шар якої ще не повністю знищений в ході новобудов. Серед основних проблем археологічного дослідження Ніжина варто, насамперед, зазначити високий рівень ґрунтових вод, що на більшості ділянок історичного центру міста фіксується на глибині 3,2–3,6 м. від сучасної поверхні і часто унеможливорює остаточне дослідження культурного шару. Проте, варто додати, що зазначені в статті матеріали в повній мірі не є остаточними, оскільки роботи по археологічному дослідженню міста тривають [1, с.18-20].

В іншому своєму описі І. Кедун зазначає що в результаті археологічного дослідження Ніжина другої половини 2000–х років, можна сказати, що давній культурний шар майже на всій території центральної частини міста містить матеріали двох епох: давньоруської (XI–XII ст.) та козацької (XVII–XVIII ст.). Археолог також зазначає, що фактично недослідженим досі лишається район сучасного міського ринку. Зважаючи на встановлену топографію, в цьому районі може знаходитися центр давньоруського поселення – дитинець літописного Ніжатина. Рештки культурного шару давньоруської доби збереглися на окремих ділянках, нижче рівня наплас-



тувань XVII–XVIII ст. на глибині 2–4,5 м від рівня сучасної поверхні. При цьому шар давньоруського часу досить слабо насичений археологічним матеріалом, і переважно датуються XII ст. Знахідки XI ст. спорадичні. Шар більш пізньої – козацької – епохи, навпаки, зберігся краще та є дуже насиченим. Значний інтерес для вивчення різних аспектів пізньосередньовічної історії міста становлять зібрані в результаті робіт останніх років археологічні знахідки та різноманітні комплекси XVII–XVIII ст. Вони, на думку І. Кедуна дозволяють значно розширити наукове уявлення про матеріальну культуру мешканців Ніжина цієї доби [2, с. 66–74].

Досить докладний огляд археологічних пам'яток Ніжина і ніжинщини подає у своїй розвідці Олександр Морозов. Так за його підрахунками в результаті досліджень в місті Ніжині та його околицях виявлено 17 нових об'єктів, обстежено та уточнено топографію і датування раніше виявлених пам'яток. Регулярні археологічні дослідження в місті та його околицях в перспективі дозволять, на думку автора розвідки накреслити загальну картину життя людей, що населяли цю територію в різні історичні періоди [3, с. 5–20].

Цей же автор повідомляє читачам і про так званий Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р. Так підсумками дослідження скарбу 1852 р. зараз можна стверджувати, що його унікальність є неперевершеною. Адже з 300 відомих сьогодні найдавніших руських монет межі X–XI в. Ніжинський скарб дав майже 200 екземплярів. Ця знахідка є скарбом тривалого накопичення, датується першою чвертю XI ст. й до цих пір залишається однією з найбільш масових знахідок давньоруських монет. Зрештою, ця знахідка дала можливість по-новому поглянути на історичне минуле Ніжина, оскільки дозволяє здогадуватися про існування в цій місцевості або стародавнього жвавого торгового шляху, або феодалної садиби, або того й іншого водночас [4, с. 99–104].

Таким чином, зроблений нами історіографічний аналіз публікацій вміщений у часописі «Ніжинська старовина» дає право стверджувати, що розвідки присвячені давній історії Ніжина та Ніжинщини є небагаточисельні. Як правило даними студіями займається обмежене коло науковців. Але й вони дозволяють стверджувати що подібна проблематика є актуальною та вкрай потрібною для комплексного вивчення історії рідного краю. Багато сторінок давньої історії міста на сьогодні залишилося або повністю поза увагою науковців, або досліджено вкрай поверхнево. А це в свою чергу дає можливість майбутнім науковим пошуковим студіям, оприлюднення результатів яких може і повинно бути на сторінках «Ніжинської старовини».



## Література

1. Кедун І. Археологічні дослідження в Ніжині у 2003–2004 роках. *Ніжинська старовина*: науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2(5). С. 18-20.
2. Кедун І., Крапивний Р., Крапивний Я. Археологічні дослідження "Охоронної Археологічної Служби України" в м. Ніжині в 2004–2009 роках. *Ніжинська старовина*: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Вип. 9(12). С. 66-74.
3. Морозов О. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею). *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 3(6). С. 5–2.
4. Морозов О. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки. *Ніжинська старовина*: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2011. Вип. 11(14). С. 99-104.
5. Ніжинська старовина. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: [https://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=74110](https://esu.com.ua/search_articles.php?id=74110)
6. Ситий Ю. До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа. *Ніжинська старовина*: науковий історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 1(4). С. 7–13.

### Козакознавча тематика на сторінках «Гарвардських українознавчих студій»

**Боженко Д. В.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.  
Науковий керівник: **доц. Кириленко С. О.**, кафедра історії України

У публікації подається короткий огляд історії становлення україністської школи при Гарвардському університеті. Розглядається заснування та функціонування наукового часопису «Гарвардські українознавчі студії», аналізуються наукові розвідки присвячені історії козачини розміщені на сторінках видання.

**Ключові слова:** діаспора, міграція, українознавство, козакознавство, Гарвардські українознавчі студії.

Наприкінці Другої світової війни в Європі та у світі відбувалися суттєві зміни. Україна залишалася в епіцентрі гострого воєнного та



ідеологічного протистояння. З одного боку, потужна збройна боротьба УПА та ОУН за незалежнення і суверенітет республіки, наростаючий рух спротиву української інтелігенції політиці русифікації і насилля, а другого – збереження тоталітарного режиму, насадження ідеології сталінізму і культу особи вождя, воєнно-каральні операції і посилення боротьби з будь-якими проявами інакомислення, застосування репресій до його носіїв. У цей час у вирішальну фазу вступив процес об'єднання українських земель та визначення кордонів УРСР. Питання про повоєнні кордони гостро постало вже під час завершальних воєнних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні кордони УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Процес врегулювання територіальних питань, що розгорнувся на міжнародній арені з середини 40-х років до початку 50-х років ХХ ст., мав для України далекосяжні наслідки: **по-перше**, остаточне визначення кордонів республіки, їх юридичне визнання світовим співтовариством; **по-друге**, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу; **по-третьє**, об'єднання переважної більшості українських етнічних земель у складі однієї держави; **по-четверте**, майже повне завершення формування кордонів УРСР, а в майбутньому (з Кримом) і сучасних кордонів незалежної України.

У другій половині ХХ ст. йшов жвавий, хоча й суперечливий, нерівномірний і неоднозначний процес нарощування історичних, правничих, філософських, філологічних, природничих, географічних, економічних, педагогічних знань про Україну і українців. Дедалі помітнішою ставала інтеграція галузевих знань, зростала кількість праць синтезованого характеру, комплексних українознавчих досліджень. За умов, коли в УРСР національна наука була по суті «антиукраїнською», українознавчі осередки української діаспори поповнювалися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі. Інтелектуали української діаспори розвіювали міфи у вільному світі про тотожність України й Росії, українців з росіянами й утверджували в суспільній свідомості Заходу розуміння окремішності українців, їхнього природного права на самовизначення. Провідна роль у цій місії відводилася науковим і навчальним установам, що функціонували здебільшого в Західній Європі, США та Канаді (УВАН, НТШ, УВУ та ін.). Вагомий внесок в українознавство внесли В. Кубійович,

З. Кузеля, І. Раковський, Л. Білецький, Д. Дорошенко, І. Кошелівець, С. Смаль-Стоцький, Б. Крупницький та ін., дослідження яких були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії, міфологізація якої особливо посилилася у зв'язку із схваленням ЦК КПРС «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією».

Одним з найпотужніших осередків українських студій був Гарвардський університет, у межах якого в червні 1973 р. в Кембриджі (Массачусетс) з метою організації та підтримки українознавчих науково-дослідних проектів, підготовки наукових праць, видання джерел і навчальних посібників з історії України, української мови та літератури було створено **Український науковий інститут** (УНІГУ) з трьома кафедрами: історії (1968), літератури (1973) та мовознавства (1973). Тут також працював українознавчий семінар при Гарвардській університетській бібліотеці, яка має найбагатшу в західному світі університетську збірку з україністики. Інститут очолювали у 1973–1990 роках натхненник, видатний вчений-орієнталіст, тюрколог, історик О. Прицак, пізніше – Ю. Грабович. Науковці інституту започаткували випуск наукових праць у збірнику «Вісті з Гарварда», англomовного наукового журналу «Гарвардські українознавчі студії» (1977), Одне з головних завдань «Гарвардських українознавчих студій» було залучення до співпраці якнайбільше вчених з світовим визнанням. Малися на увазі два основні аспекти: по-перше, використати визнані таланти для дослідження українознавчих сюжетів, і, по-друге, зробити українську тематику світовою.

До певної міри редакторському колективу збірника це вдалося. Так за перше десятиліття існування часопису (1977–1986) «HUS» опублікували 419 статей та рецензій, написаних 241 автором. Більшість з них жили в США (158) та Канаді (27). Опісля слідували вчені із Польщі (13), Англії (9), Ізраїлю (9), Німеччини (8), Франції (7), Югославії (3), Туреччини (3), Австрії (2), Австралії (2), Греції (2), Угорщини (2), Румунії (2), Японії (2), Болгарії (1), Чехословаччини (1), Голандії (1), Лівану (1), Сінгапуру (1), Швеції (1) та України (1). Із тих 241 автора тільки 70 були українці або українського походження, решту (171 автор) становили вчені без будь якого українського етнічного зв'язку.

О. Прицак ініціював створення Міжнародної асоціації українців (МАУ), яка мала непересічне значення для українців світу. У 1957 р. Союз українських студентських товариств Америки запропонував заснувати кафедру українознавства при Гарвардському університеті. До тисячоліття хрещення Руси-України у 1984 р. провідники



УНІГУ вирішили реалізувати амбітний план, частиною якого є видання «Гарвардської Бібліотеки Давнього Українського Письменства» у кількості 150 томів. З 1987 р. опубліковано понад десять фундаментальних томів. До реалізації проекту залучений Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Членами редакційної колегії є найавторитетніші вчені світу, а також з України. Кожне видання здійснюється мовою оригіналу та в перекладі на англійську і українську мови. Серед опублікованих книг – «Історія русів», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», твори Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського, Павла Русина, Григорія Сковороди, Захарія Копистенського, Петра Могили та ін.

Видавництво УНІГУ співпрацює з центром єврейських студій Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій та Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського у Києві [2, с. 130–132].

Помітний внесок у розкриття проблеми зробили зарубіжні історики українського походження. Американський вчений українського походження А. Баран вважає, що козацтво вийшло з усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами, і зазначає, що воно оформилось як верства у перші три чверті XVI ст. [3, с. 330–346].

Польський історик А. Камінський писав, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність, мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, займані степові простори закріплювало за собою як об'єкт посідання на праві дідичному, власницькому, зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі [5, с. 233–266].

На основі аналізу нових турецьких джерел американський дослідник *Mathiesen R.* зробив висновок, що українське козацтво сформувалося вже на середину XVI ст., коли зникла різниця між городовими козаками і запорожцями [6, с. 330–346]. Вчений Остапчук В. вбачає у козацтві XVI – першої половини XVII ст. лише групу населення, в якій простежуються початки соціальної стратифікації [7, с. 120–146].

Важливе значення для комплексного дослідження формування козацької верстви мають положення і висновки у працях поперед-

ників, що стосуються окремих аспектів проблеми. На сторінках часопису з'явилися розвідки, присвячені процесові легітимації козацтва у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій через прийняття запорожців на державну службу. *Riedlmayer A* акцентував увагу на причинах цього явища і зусиллях урядовців по реалізації ідеї протягом першої половини XVI ст. [8, с. 333–148].

Ґрунтовний аналіз так званої «Баторієвої реформи» здійснив Шевчук А. довівши безпідставність теорії про реформування козацтва в часи правління Стефана Баторія. Зокрема автор зробив слушне зауваження: «Козаччина, як кожда молода суспільність, мала в собі багато елементарної енергії і дуже легко та скоро вмiла реалізувати свої бажання. Але світогляд козаччини – знов як кожної молоді громади – навіть у часах Баторія не був викінчений, не стояв ще твердою ногою. Щоби козаччина могла виробити собі тверді основи, потреба було, щоби вона перейшла цілу дорогу перешкод і утисків, аж по багатьох роках проби могла сконсолідуватися в сильне громадянство». Подібних поглядів на «реформу» Стефана Баторія дотримувався й Александр Яблоновський, називаючи її «легендою» або ж «байкою». Однак він вбачав у козаках виключно воїнів, яких обходили справи релігійні чи національні. На думку вченого лише у Зборівській угоді 1649 р. вперше було зафіксовано причетність козаків до «народу руського» [9, с. 246–256].

Значно менше уваги приділялося дослідниками питанням, які тією чи іншою мірою стосувалися економічних основ становлення козацької верстви. Лише у працях І. М. Каманіна було зроблено спробу з'ясувати зародження землеволодіння у козаків. Водночас не можна погодитися з твердженням автора, що козаки одержували землю на правах приватної власності в першій половині XVI ст. Хоча вже в той час немало землевласників козакували, звичайно ж, не афішуючи офіційно подібного заняття.

Знайшли висвітлення в історіографії й окремі аспекти становлення духовних основ козацької верстви. Певне уявлення про усвідомлення запорожцями свого місця в суспільному житті України епохи культурно-національного піднесення (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Автори акцентували увагу на ролі козацтва у відстоюванні православ'я в Україні, участі запорожців у відновленні православної ієрархії (1620). Безсумнівну цінність мають положення про значення конфесійного фактора у розгортанні визвольного руху, рушійною силою якого було козацтво. Ідея єдності запорожців з іншими силами українського суспільства у протидії унії знайшла



розвиток у роботах польських дослідників Едварда Ліковського та Казимира Ходиницького.

Національній свідомості української шляхти і козацтва наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. присвячено працю польського дослідника *Bazin L.* Слід відзначити сам факт постановки цієї проблеми в історіографії, що, до речі, викликало незадоволення в окремих патріотично настроєних співвітчизників. Автор розглянув, зокрема, такі питання, як роль мови, традицій та релігії у розвитку свідомості козацтва. При цьому зробив висновок, що носіями національної свідомості, спадкоємцями народу руського (українського) почувалися насамперед шляхта, вище духовенство і міщанська еліта[4, с. 30–34].

Таким чином, часопис «Гарвардські українознавчі студії» в другій половині XX ст., стали тим «майданчиком», де оприлюднювалися перші зарубіжні дослідницькі козакознавчі проекти зарубіжних вчених. На шпальтах «студій» друкувалися праці таких дослідників як А. Барана, Л. Базіна, А. Камінські та інші дослідників. Дана наукова корпорація, до якої зараховуємо дописувачів часопису, поставила перед собою домінуючим завданням дослідження історії України, у тому числі й козацького періоду, в контексті державотворчих процесів. Учені репрезентували як державницький так і народницький напрям історіографії, вбачали рушійною силою українського історичного процесу не просто народні маси, а українську еліту як ключову верству, що розуміла значення державності й тому була державотворчим чинником історії України. Пріоритетним напрямом діяльності наукової корпорації, що гуртувалася навколо часопису, стала посилена увага до збирання й публікації джерел з історії України в тому числі й з історії козацтва.

### Література

1. Кіцак Н. Етнопсихологічні праці науковців Українського інституту українських досліджень в Гарварді // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: оорічник / за заг. ред. проф. Б. П. Лановика. Тернопіль: Економічна думка, 1999. С. 143-145.
2. Краснодемська І. Й. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). К.: ННДІУ, 2011.
3. Baran A. The Imperial Invitation to the Cossacks to Participate in the Thirty Years War (1632) // Harvard Ukrainian Studies Vol. 1, No. 3. pp. 330-346
4. Bazin L. Antiquité méconnue du titre d'ataman // Harvard Ukrainian Studies Vol. 7, No. 6. pp. 30-34.

5. Kaminski A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in die Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union // Harvard Ukrainian Studies Vol. 7, No. 5. pp. 233-266.

6. Mathiesen R. «The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid- Seventeenth Century.//Harvard Ukrainian Studies Vol. 1, No. 3. pp. 330-346

7. Ostapchuk, V. An Ottoman Gazinime on hall Pasa's Naval Campaign against the Cossacks (1621)//Harvard Ukrainian Studies Vol. 1, No. 2. pp. 120-146.

8. Riedlmayer A. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi//Harvard Ukrainian Studies Vol. 2, No. 6. pp. 333-348

9. Serczyk A. The Commonwealth and the Cossacks in the First Quarter of the Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies Vol. 1, No. 8. pp. 246-256.

### **Повстанський рух на Ічнянщині в період Української революції 1917–1921 рр.**

**Зінич Є. І.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Крупенко О. В.**, кафедра історії України

*Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем Української революції, зокрема повстанському рухові селян на Ічнянщині. Автор зробив спробу на основі краєзнавчого матеріалу показати поведінку селян в умовах радикальних соціально-політичних зрушень, процес формування руху селянського опору, уточнені масштаби його розгортання.*

**Ключові слова:** повстанський рух, отаманщина, більшовицька влада, селянський опір, червоний терор.

Зростання інтересу до вітчизняної історії, її глибинне переосмислення є обов'язковими складовими державотворчих процесів, які відбуваються в сучасній Україні. Величезний вплив на подальшу долю держави справили події Української революції 1917–1921 рр. Українське селянство, що становило близько 80% населення, було її рушійною силою і, відповідно, головною силою опору "радянзації" України. Зростання інтересу дослідників та суспільства до невідомих сторінок громадянської війни призвело до появи низки розвідок про селянських ватажків, імена яких радянська історіографія або




замовчувала, або ж подавала їх бойовий шлях в перекрученому вигляді [1]. Це визначає актуальність обраної теми.

Ічнянщина традиційно вважалась козацьким краєм та була частиною території ліквідованої царатом Гетьманщини. Незважаючи на те, що до початку революційних подій, які зруйнували Російську імперію, ідеї національної держави серед українців всіляко переслідувались, все ж, вони тліли у народній пам'яті на глибинному підсвідомому рівні, збережені в переказах та піснях. В українському середовищі завжди існувала опозиційна до самодержавства позиція, ідеал якої поставав в образі лицаря-козака.

Чи представляв хто на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва Ічнянщину, невідомо, ситуація змусила містян уже в жовтні 1917 року збирати загін самооборони. В організації Вільного козацтва у Борзнянському повіті зіграв значну роль Євген Ангел, уродженець Власівки. Свою діяльність він розпочав улітку 1918 року, створивши «Курінь смерті ім. Кошового Івана Сірка», який брав участь у антигетьманському повстанні. Палкий отаман звертався до патріотів у відозві: «Кругом України вороги. Весь світ повстав, аби знищити наш край, наш нарід. На наших границях ворожі нам війська... Вони хочуть не тільки розграбувати добро нашого народу, але хочуть украсти його душу. Це саме найстрашніший ворог, бо він користується темнотою нашого народу. Ми знову, як і рік тому назад, стоїмо над прірвою... Що буде, коли знову впадемо, коли наша республіканська Армія буде розбита. На кого ви опретесь, у кого шукатимете захисту... Республіканська Українська Армія є міць і сила України. Ідіть туди всі! Краще життя здобувається лише боротьбою [1, с. 25].

27 листопада 1918 року в Ічні гетьманська влада була ліквідована мирним шляхом через роззброєння гетьманської варти, яка здалася на вимогу повстанців. Штаб «Куреня смерті» розташовувався на залізничній станції. Там щодня відбувались розстріли німецьких офіцерів та козаків-гетьманців. Отаман Євген Ангел проявляв безкомпромісну суворість та безпідставний радикалізм. Хто викликав підозру і потрапив до «Куреня смерті», не повертався. Розстрілювали біля водокачки. Один із таких прикладів свідчить про розстріл Івана Мисечка, молодого офіцера, який повернувся із Конотопа до батьків у Гужівку. Чоловіка викликали в штаб Куреня, у вину йому поставили службу в німецькому полку та нібито суворе поводження з нижчими чинами на фронті під час служби в царській армії [2].



═══════ 

Із самовільної ініціативи загonom Ангела було роззброєно та пограбовано ешелон із німецькими військовими, які за домовленостями чекали на евакуацію до Німеччини. Це створило уряду УНР додаткові труднощі, що розлютило Симона Петлюру. Також Володимирові Винниченку доповідали, що загін отамана Ангела нібито пограбував ешелон із євреями. За такі вчинки Директорія готувала наказ про відсторонення та арешт отамана.

Саме такі відносини з урядом УНР пояснюють те, що отаман розірвав взаємодію з офіційною владою. Він запропонував козакам свого загону воювати самостійно. Частина козаків залишилась вірною Київській владі, решта пішли з Ангелом. Саме цим можна пояснити факт того, що 24 січня 1919 року, коли під Гмирянкою відбувся тривалий кровопролитний бій петлюрівців із більшовиками, загін Ангела участі в бою не взяв [3, с. 35].

Після бою під Гмирянкою з петлюрівцями 25 січня 1919 року до Ічні вступив 4-й Ніжинський полк. За ним з півночі рухалась колона саней, які супроводжували червоноармійці з Москви та Петрограда. Їхньою метою було збирання продовольства та відправка до Росії. З протоколу допиту Івана Йосиповича Кмети, який був сотником ічнянського загону Вільного Козацтва, відомо, що лише 29 січня, без згоди населення, більшовики створили ревком, куди призначили тих вільних козаків, які їх зустріли. Решті козакам було запропоновано вступати до Червоної армії, але ті не поспішали.

Місто сколихнула страшна подія. Окупанти заарештували й до смерті закатували найповажнішого громадянина Ічні Сидора Йосиповича Семенця, якого весною 1917 року обирали депутатом до Земської волосної управи від селян. У 1918 році він очолював організацію хліборобів-власників, що позитивно вплинуло на стан сільського господарства в регіоні.

Ічнянцям відразу стала зрозумілою суть червоного терору. Невдоволення зростало у середовищі заможних громадян та середняків. У той час більшовицька агітація подобалась біднякам та дрібним ремісникам. Розповіді про можливість створення безкласового суспільства знаходила у неграмотних людей благодатне підґрунтя.

Ранньої весни Опанас Скубан закладає в Августівських лісах базу, куди завозяться зброя, продукти, медикаменти. Повстання спалахнуло в ніч на 25 березня. Його очільником став колишній начальник міліції, соратник Ангела Шекера. Об'єднані сили склада-



лись із вільних козаків із Ічні, Гужівки, Рожнівки, Максимівки та інших довколишніх сіл.

Повстанці зайняли волвиконком, військомат та міліцію. Частина міліціонерів пристала до повстанців, інші розбіглися. Збройний опір чинив лише військом П. Кирій, який кілька годин відстрілювався із оточеного повстанцями приміщення. Тієї ж ночі в Ічні відбувся єврейський погром, як відповідь на те, що представники цієї меншини активно співпрацювали з окупантами. Того разу відбулося без жертв, єврейська громада була смертельно нажахана.

Одночасно повстання спалахнули в Прилуцькому та деяких селах Борзенського, Ніжинського повітів. Каральні загони з Борзни та Ніжина прибули в Ічну через два дні. Вони не зустріли сильного опору, що свідчило про слабку підготовку до повстання. Відразу почалися репресії. В'язниці були забиті повстанцями.

Арештовували всіх за найменшу підозру, допомагали окупантам анонімні донощики. Протягом місяця по залізничній лінії Більмачівка-Ічня курсував більшовицький бронепотяг, який обстрілював кулеметним вогнем села. Іноді стріляли з гармати. Ось як подію описував очевидець із Гужівки Костянтин Самбурський: «Після прибуття потяга під село хвилин десять тривала тиша. Раптом пролунав сильний різкий постріл з гармати. Снаряд пролетів над селом на північ. Пролітаючи, снаряд шипів, залишав за собою ледь помітний білуватий дим. Хвилин через п'ять – знову постріл, але вже в північно-східному напрямку, на Чалівку. За селом снаряд розірвався. Після вибуху почалась безладна кулеметна стрільба в напрямку села. Чутно було окремі постріли з рушниць [4]».

Жорстокість карателів була неймовірною. Засідання «трійки» відбувалось у приміщенні станції Більмачівка. Туди звозили арештованих, яких страшенно катували, після чого розстрілювали. Злочини окупанти робили навмисно-показовими. Ось як описує очевидець: «...з боку майдану з'явилося шість повозок та загін озброєних більшовиків. Підїхали до волості. На повозках лежало щось прикрите брезентом. Один із більшовиків, який поганяв коня, звернувся до присутніх і голосно сказав: «Ану, матері, підходьте та впізнавайте ваших синів». При цьому відгорнули брезент. Більшовик продовжував: «Ви недоїдали, недопивали...» Інший більшовик жестом руки змусив його замовкнути [5].

На початку квітня на Ічнянщину повернувся Ангел. Повстання триває на території сіл Парафіївка, Туркенівка, Іваниця. Значний опір чинить іваницький повстанський загін, який очолювали Верни-

гора та Ковтун. Село протягом місяця двічі переходило з рук в руки. Але й там із запізненням, але повертається влада більшовиків, яка чинить страшний терор.


Відновлення керування більшовиків у Ічні супроводжується беззаконням. Лояльних до більшовиків вільних козаків від участі у керуванні містом відсторонено. Господарська діяльність волвиконкому звелась до нуля. На заможних громадян наклали податок, загальна сума якого становила мільярд карбованців.

Місто перебувало у стані двовладдя. Вдень свої повноваження виконували державні органи, було видно міліцію. З настанням ночі все змінювалось. На вулиці не було жодної людини, в хатах гасло світло. З лісу виходили озброєні люди. Частими були перестрілки, до яких населення звикало. Очевидно, що в більшовиків не вистачало збройних сил, щоб завершити окупаційні заходи.

Загалом, повстанський рух постав в умовах, коли держава не могла захистити народ. Це була стихійна необхідність у самозахисті. В умовах окупації повстанці вели нерівну боротьбу, сподіваючись на підтримку міжнародної антибільшовицької коаліції. На жаль, ситуація на міжнародній арені стрімко змінювалась, і український народ залишився один на один із окупантом.

### Література

1. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил. 1917-1921. К., 1995; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996; Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (Історіографія дос-лідження) // Питання культурології. Міжвідомчий збірник наукових праць Вип.16. К.: Київський національний університет культури і мистецтва, 2000. С.31-36.
2. Моренець В. Земля, полита кров'ю. К.: Іст. клуб "Холодний Яр": Український пріоритет, 2013. 366 с.
3. Подобед П. З-під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017.
4. Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. «Подебрадський полк» Армії УНР. Том 2. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», «Орієнтир», 2017. 375 с.
5. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К.: Темпора, 2009. 455 с.



**СПРОБИ РОЗРОБКИ РАДЯНСЬКОЇ ПРОГРАМИ  
АНТИАЛКОГОЛЬНИХ ЗАХОДІВ – УЯВНІ НАМІРИ ТА РЕАЛІЇ  
(70-ТІ РР. – ПОЧ. 80-Х РР.)**

**Капленко Н. В.**, студентка ІV курсу історико-юридичного факультету  
Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*У статті аналізується антиалкогольна кампанія в Ніжині. Досліджується боротьба радянських органів влади з пияцтвом та алкоголізмом у друге десятиліття правління Леоніда Брежнєва. Аналізуються причини провалу зазначеної кампанії.*  
**Ключові слова:** *алкоголізм, пропаганда, антиалкогольна кампанія, витверезники, радянська преса, девіантна поведінка.*

Населення незалежної України має багато соціальних проблем і одна з них пияцтво. Вона безпосередньо впливає на всі найважливіші складові суспільного життя: захворюваність алкоголізмом і соціальні психози, травматизм, смертність, злочинність на ґрунті зловживання спиртними напоями, негативний вплив на виробництво та сім'ю.

У Радянському Союзі антиалкогольні кампанії мали місце не один раз. Період 70-х – поч. 80-х рр. вирізнявся особливим загостренням проблеми пияцтва та самогоноваріння. Дослідження минулого досвіду людства як позитивного, так і негативного, важливий для розуміння шляхів виходу з ситуації, що склалася.

Аналізуючи сучасну історіографію, варто відзначити, що вузлові аспекти теми добре розроблені українськими та зарубіжними істориками. Наприклад, Ю. Каганов [6] зображує тогочасне суспільство «у всій своїй красі»: звичаї, традиції, проблеми і побут. Н. Шліхта [33] ознайомлює з основними характеристиками радянської повсякденності, характеризуючи найширше коло тем: від офіційного ідеалу радянської людини і методів її виховання. В. Даниленко [20] висвітлює широкий спектр проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. Із зарубіжних науковців варто назвати Н. Верта [2]. У своїй праці велику увагу він приділяє соціальним та економічним проблемам радянського суспільства, які зображають життя у СРСР в добу Хрущова. Дж. Хоскінг [32] проаналізував вплив алкогольної залежності на всі сфери у суспільного життя. Історик Н. Лебіна [13] охарактеризувала повсякденність

радянської людини: від харчування до розваг, від вибору одягу до інтимного життя, від весілля до похоронних обрядів. Оскільки дана тема з офіційної статистики частково вважалася закритою, то спеціальної праці про антиалкогольні кампанії та їх реалізацію в Ніжині немає.

Метою даної статті є аналіз матеріалів радянської преси «Під прапором Леніна» у 70-ті – поч. 80-х рр. на предмет виявлення методів боротьби з пияцтвом і алкоголізмом серед ніжинського населення.

На рубежі 1970-х – 1980-х років сформувалась відчутна в радянському суспільстві залежність від спиртних напоїв. Це стосувалось усіх сфер життя: від бюджету країни, який все більше залежав від «п'яних» грошей, до повсякденного побуту, де алкоголь перетворився на тверду валюту. Без «пляшки» неможливо було вирішити будь-яке побутове питання. Навіть з'явилась приказка: «кесарю – кесарево, а слюсарю – слюсареве». Вміння багато випити вважалось доблестю ідеологічного апарату: «Чим більше вип'є комсомолец, тим менше вип'є хуліган». Натомість, спонукування тверезості часто мала пропагандистський характер: «Якщо п'єш горілку й пиво – ти посібник Тель-Авіва» [13, с. 89].

На початку 1970 року вийшла постанова у якій мова йшла про особливо важливу задачу «партийных, советских и общественных организаций воспитание молодежи в духе уважения к труду, нетерпимости к туеядству и праздности, к любым отклонениям от норм коммунистической морали» [16]. У той же час в Ніжинській газеті було опубліковано ряд тематичних заміток. Найпоширенішою проблемою була пряма пропаганда здорового способу життя [1, 11], та приклади «правильної» і «неправильної» поведінки дітей та дорослих [8, 13]. Проте, фактично, в країні велась популяризація алкогольних напоїв або точніше їх «культурне вживання». Так у газетній статті Фіцули М. зазначалось: «І не про те йдеться, щоб з ним (алкоголем) зовсім покінчити сьогодні, а щоб люди в міру, культурно вживали його» [31].

У містах почали з'являтися літературні кафе. На запрошенні в цей заклад, організатори друкували вірш «Хвала коктейлю» – напою, в якому змішалися «сонце и сирень». «Романтика» коктейлів забезпечувалася особливими елементами зовнішнього ритуалу їх споживання. В першу чергу – це соломинка, тримаючись за яку, як багатьом здавалося, можна «приплисти» до берегів західної культури. Для прикладу, літературознавець Тетяна Нікольська




згадує, як в старших класах школи вони з подругою купували в знаменитому ленінградському кафе «Лягушатник» десертний або міцний напій із суміші алкоголю і соку. Гроші вони мали, заощаджуючи на шкільних сніданках. «Потягуючи коктейль через соломинку, – згадує вона, – ми себе почували дорослими сучасними дівчатами» [13, с. 101].

У 1972 році посилились заходи у боротьбі з пияцтвом [17, 26]. Головним удосконаленням було те, що вводилась відповідальність за притягнення до пияцтва неповнолітніх, почали існувати правила продажу алкоголю, збільшилось покарання за купівлю-продаж самогону. Також діяв минулорічний указ: вводилось покарання за керування транспортом в нетверезому стані, а найголовніше – це обмеження дієздатності алкоголіків та створення комісії по боротьбі з пияцтвом [28].

Не менш важливим заходом було й лікування в медичних закладах та виверезниках. Вони «користувалися популярністю» в той час [9, 10] і були невід'ємною частиною антиалкогольної кампанії та оздоровчого процесу населення. Проте, з погіршенням ситуації, влада почала збільшувати кількість таких закладів: згідно постанови [23], лише у Чернігівській області протягом 1978 – 1980 років було заплановано облаштувати 13 наркологічних кабінетів у центральних і районних лікарнях, хоча це не найбільша кількість в Україні. Однак не все так однозначно у цьому документі. Вже у другому його додатку мова йде про збільшення виготовлення безалкогольного і пастеризованого, але ж пива. Як відомо, навіть безалкогольне пиво має не великий відсоток спирту.

Однак, ці обмеження нікого не спиняли, бо продаж алкогольних напоїв протягом 1960–1970 рр. збільшився майже в чотири рази (з 1,9% до 4,4%). На далі у 1970–1980 рр. відсоток збільшився майже в два рази (з 4,4% до 7,8%) [15, с. 461]. Якщо аналізувати більш детально, то найбільш вживаним було пиво: протягом 1960 – 1980 рр. продаж збільшився втричі – 620,7 млн декалітрів. Наступна позиція належала горілці: у 1960 – 1980 рр. продаж збільшився вдвічі – 293,9 млн. декалітрів. Реалізація вина в 1960 – 1980 рр. збільшилася в п'ять разів і становила 347,8 млн. декалітрів [15, с. 467].

12 грудня 1975 р. було внесено зміни до закону про примусове лікування хворих на алкоголізм [22]. В березні прийнято постанову про поліпшення управління хмелярством в республіці та перетворення у хмелярські радгоспи окремих колгоспів [27]. В останньому документі мова йшла про те, щоб «прийняти пропозиції Міністер-

═══════ 

ства радгоспів УРСР, Міністерства сільського господарства УРСР, Вінницького, Житомирського, Київського і Львівського обкомів Компартії України і облвиконкомів про перетворення у хмелярські радгоспи 30 колгоспів згідно з додатком». Натомість в червні мова вже йшла про збільшення кількості виноградників і зменшення ціни на вино і «підвищення якості продукції та розширення її асортименту з метою більш повного задоволення потреб населення у високоякісних товарах народного споживання» [29].

Отже, констатуємо, що з одного боку, держава забороняла і боролась, посилюючи боротьбу з самогонарінням [21], лікувала підлітків [30], «відловлювала» тих, хто випивав у громадських місцях [7], накладала штрафи [14], карала за те, що сідали нетверезими за кермо [3], саджала до в'язниці [4]. Але, з іншого боку, робила все, щоб рядові громадяни купували державний алкоголь, сприяла збільшенню виноградників, хмелю і пивоварного ячменю. До речі, Чернігівська область входила в п'ятірку зі створення сталого бази по виробництву пивоварного ячменю [25].

В 70 – на початку 80-х рр. за Л. Брежнєва торгівля горілкою приносила державі величезні статки: дохід від продажу алкоголю за час його правління піднявся зі 100 до 170 млн крб. [18]. В цей час продаж алкогольних напоїв виріс на 77 %, з яких 37 % працюючих громадян в Радянському Союзі «зловживали» алкоголем. Хоча не було офіційної статистики, але СРСР займав перше місце у світі з пияцтва і третє – за суїциду із-за алкоголізму. Офіційна політика була направлена на виробництво і продаж спиртних напоїв, оскільки вони давали найбільший прибуток, навіть в часи голоду і кризи. Не менш важливим фактом є й те, що хуліганство і 80 % грабежів здійснювались у стані алкогольного сп'яніння. Зростання корупції, зниження трудової дисципліни, розпади сімей були закономірними наслідками цієї соціальної деградації суспільства [32].

На початку 80-х років радянська влада винайшла новий спосіб зекономити фінанси. Стосувалось це, знову ж таки, виробництва алкоголю. У постанові «Про закупочні ціни на високоцінні технічні сорти винограду» [24] мова йшла про ціни на певні сорти вин, в залежності від їх місткості цукру та загальної кислотності. Як не дивно, найбільшу ціну уряд готовий був віддати за той сорт, який містив найбільший показник спирту (цього критерію не було прописано в документі). Так держава вирішила зберегти гроші на видах вина. Високотехнічні сорти мали такі якісні характеристики: висока морозостійкість, протистояння захворюванням, невибагливий догляд



і ґрунт, а найголовніше – низька затратність виробництва та дешева вина [19]. За 70-ті роки при щорічному споживанні вина на душу населення в 3,4 %, число алкоголіків з протиправною поведінкою і злісних п'яниць, які перебували на обліку в органах внутрішніх справ, зросло в середньому на 10%. Загальне число всіх порушників антиалкогольного законодавства – майже на 13 % і до кінця десятиліття досягло 14 млн. осіб, що становило майже 12 % дорослого чоловічого населення колишнього СРСР [5].

На кінець 1970-х років, споживання спиртних напоїв в СРСР дійшло найбільшого рівня в історії країни: у 1984 р. досягло позначки в 10,5 л зареєстрованого алкоголю, а з урахуванням підпільного самогонваріння, могло набагато перевищувати 14 літрів. Такий рівень споживання був еквівалентним приблизно 90-110 пляшкам горілки щороку на кожну дорослу особу, разом з невеликою кількістю непитущих (власне горілка, становила близько  $\frac{1}{3}$  цього обсягу, решта алкоголю вживалася у вигляді самогону, вин і пива) [12].

Щодо самогонваріння, то протягом 70-х років відношення до нього також змінилось: раніше, за це була кримінальна відповідальність [28] і людей карали або величезним штрафом (300 карбованців) або навіть на засудження строком від 1 до 3 років. Вже через два роки це було замінено на адміністративну відповідальність, штраф зменшився до від 10 до 50 карбованців [21].

Із причин, які впливали на вживання спиртних напоїв були й інші. Наприклад, варто зазначити зменшення припливу в народне господарство нових трудових ресурсів, насамперед, через зниження народжуваності на 25% і збільшення смертності на 15% за період з 1960 до кінця 70-х рр. Цьому також сприяла зміна в структурі зайнятості трудящих, на користь сфери обслуговування за рахунок сільського господарства. У довгостроковому плані найбільш важкі наслідки були пов'язані з поглибленням розриву в темпах приросту населення по регіонах [2, с. 280].

Охарактеризувавши даний період, ми можемо з'ясувати, що дії влади ніяк не впливали на поліпшення ситуації із алкоголізмом у країні. Так, радянський уряд вводив обмеження і покарання за самогонваріння, хуліганство і пияцтво; збільшував кількість лікарень та примусово лікував. На кінець 70-х кримінальні злочини перетворились на адміністративні, алкоголь став валютою, пропагувалось «культурне вживання». Як наслідок цього, збільшилась кількість суїцидів через зловживання спиртним, зросла корупція,



погіршилась трудова дисципліна, споживання спиртних напоїв в СРСР дійшло найбільшого рівня в історії країни.

Ми можемо констатувати, що насправді алкоголь був однією з основних доходних статей радянського бюджету. Проте платити за це потрібно було дорогою ціною – масовою деградацією суспільства та зниженням рівня життя.

### Література

1. Березіна П., Фіцула М., Наше покоління нам оберігати / *Під прапором Леніна*. 1972, 24 січня (№ 13). С. 4.
2. Верт Н. История советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
3. Гур'єв С. Корінь зла у горілці / *Під прапором Леніна*. 1971, 18 травня (№ 78). С. 3.
4. Жежера О. Догулялись ... / *Під прапором Леніна*. 1971, 26 жовтня № (170). С. 4.
5. Заиграев Г. Г. Государственная политика как фактор алкоголизации населения. 1997. Режим доступу до ресурсу: <http://ecsocman.hse.ru/data/221/799/1217/011.ZAIGRAEV.pdf>.
6. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Кончар К. А все через горілку... / *Під прапором Леніна*. 1970, 13 жовтня (№ 162). С. 4.
8. Кончар К. Бережи честь з молоду / *Під прапором Леніна*. 1970, 18 липня (№ 113). С. 4.
9. Кончар К. Було ремесло, та хмелем заросло / *Під прапором Леніна*. 1971, 6 липня (№ 106). С. 3-4.
10. Кончар К. Кварта нещастя / *Під прапором Леніна*. 1971, 29 травня (№ 85). С. 3.
11. Кончар К. Танці чи танцюльки? / *Під прапором Леніна*. 1970, 14 лютого (№ 25). С. 4.
12. Латиш Ю. В. Алкоголізм в Україні. Режим доступу до ресурсу: [http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%8F%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE\\_%D0%B2\\_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96?ckattemp=1](http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%8F%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96?ckattemp=1).
13. Лебина Н. Б. Пассажиры колбасного поезда: Этюды к картине быта российского города: 1917–1991. Москва: Новое Литературное Обозрение, 2018. 584 с.
14. Нагорний Д. П'яниці на лаві підсудних / *Під прапором Леніна*. 1971, 27 березня (№ 48). С. 3.
15. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Москва: Финансы и статистика, 1987. 767 с.
16. О мерах по усилению борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно полезного труда и ведущими антиобщественный паразити-



ческий образ жизни: Постановление Совета Министров СССР и Центрального комитета КПСС от 23.02.1979 г. № 136. Режим доступа: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/usr\\_9607.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9607.htm).

17. О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма: Постановление Совета Министров СССР от 16.05.1972 г. № 361. Режим доступа: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/usr\\_7813.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7813.htm)

18. Пашин В.П. и др. Алкоголь в социальном пространстве советского общества. Курск, 2011.

19. Пісконін В. В. Технічні сорти винограду: як «виростити» смачне вино. 2020. Режим доступу до ресурсу: <https://uk.draughonmiller.com/tehnichni-sorti-vinogradu-yak-virostiti-smachne-vino>.

20. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: у 3-х ч. Ч 3. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.

21. Про адміністративну відповідальність за виготовлення або зберігання самогону для його вироблення: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 21.12.1973 р. № 2310-VIII. Режим доступу: <https://cutt.ly/lnFZ1sl>.

22. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР про охорону здоров'я, указів Президії Верховної Ради Української РСР від 17 серпня 1966 року «Про примусове лікування і трудове перевиховання хронічних алкоголіків» і від 22 червня 1972 року «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму» і до Положення про товариські суди Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.12.1975 р. № 145-IX. Режим доступу: <https://cutt.ly/fnFZ8iG>.


23. Про додаткові заходи по посиленню боротьби з пияцтвом і алкоголізмом: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 19.05.1978 р. № 293. Режим доступу: <https://cutt.ly/wnFXrvx>.

24. Про закупочні ціни на високоцінні технічні сорти винограду: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 8.09.1980 р. № 515. Режим доступу: <https://cutt.ly/9nFXpXW>.

25. Про заходи по збільшенню виробництва і заготівель пивоварного ячменю: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 4.11.1975 р. № 501. Режим доступу до ресурсу: [https://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc\\_card?OpenDocument&ID=9EB28B777EEA1C16C2257C460039F410](https://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc_card?OpenDocument&ID=9EB28B777EEA1C16C2257C460039F410).

26. Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 28.07.1972 р. № 903-VIII. – Режим доступу до ресурсу: [https://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc\\_card?OpenDocument&ID=95918DAB31300B96C2256CAD00746A89](https://www.reestrnpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc_card?OpenDocument&ID=95918DAB31300B96C2256CAD00746A89).

27. Про поліпшення управління хмелярством в республіці та перетворення у хмелярські радгоспи окремих колгоспів: Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 9.03.1976 р. № 127. Режим доступу: <https://www.reestrnpa.gov.ua/>

=====  
  
*REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc\_card?OpenDocument&ID=0B7C8258E8B8C  
CF4C2257B7A00346BC2.*

28. Про посилення відповідальності за самогоноваріння і пияцтво в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.03.1971 р. № 3486-VII. Режим доступу: [https://www.reestmpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc\\_card?OpenDocument&ID=43BFEB05E32C710CC2257C3F004FD58E](https://www.reestmpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc_card?OpenDocument&ID=43BFEB05E32C710CC2257C3F004FD58E).

29. Про схему управління садівництвом, виноградарством і виноробною промисловістю Української РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 2.06.1976 р. № 272. Режим доступу: [https://www.reestmpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc\\_card?OpenDocument&ID=4009EF75334251A6C2257C150039F43A](https://www.reestmpa.gov.ua/REESTR/RNAweb.nsf/wpage/doc_card?OpenDocument&ID=4009EF75334251A6C2257C150039F43A).

30. Семененко І. Підліток і алкоголь / *Під прапором Леніна*. 1971, 27 лютого (№ 33). С. 4.

31. Фіцула М. Пияцтво – бій громадськості! / *Під прапором Леніна*. 1970, 22 вересня (№ 150). С. 3.

32. Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917–1991 / Дж. Хоскинг. Москва: Вагриус, 1994. 512 с.

33. Шліхта Н. *Історія радянського суспільства: курс лекцій*. 2-ге вид., переробл. і доп. Х.: Акта, 2015. 252 с.

## **Життєвий шлях Аполлона Скальковського – відомого історика Південної України**

**Каськов Д. М.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Крупенко О. В.**, кафедра історії України

*Стаття присвячена вивченню життя відомого дослідника, етнографа, статиста, історика-краєзнавця Південної України Аполлона Олександровича Скальковського. Автор зазначає, що він був одним із регіональних істориків, хто стояв у витоків дослідження місцевої історії XVIII – початку XIX ст. У 30-ті роки XIX ст., коли науковець остаточно визначився як історик Південної Росії (Новоросії), в російській історичній науці вперше було поставлено питання про необхідність вивчення історії окремих регіонів.*


**Ключові слова:** *Новоросія, регіональна історія, археографія, статистичні джерела, краєзнавчі дослідження.*



Одеського вченого Аполлона Скальковського можна з впевненістю назвати регіональним істориком XIX ст., який сприяв становленню в історичній науці краєзнавчих досліджень. Його численні розвідки підтримували розвиток місцевої історії, а сам дослідник у 30-х рр. визначився як історик Південної України. Важливо, що проблематика його праць різноманітна, що дозволяє сьогодні глибоко вивчати історію цього регіону. В першу чергу, сучасних істориків цікавить нині трактування Скальковським питання щодо ролі Росії в заселенні Новоросії, господарському освоєнню краю, урбаністичні процеси на території Півдня, розвиток Одеси, роль окремих етносів у освоєнні Степу та багато інших питань. Це посилює актуальність праць дослідника й необхідність їх поглибленого вивчення [1].

У своїх посмертних згадках Михайло Грушевський так відгукнувся про смерть Аполлона Скальковського: «В Одесі наприкінці грудня помер на 91-м році життя найстарший з українських істориків сучасних і минулих – Аполлон Скальковський; волинець родом, правник по освіті» [2, с. 396]. Він служив у канцелярії губернатора Одеси, і там дістав від уряду доручення зайнятися історією й археографією краю. канцелярії губернатора Одеси, і там дістав від уряду доручення зайнятися історією й археографією краю. Розбираючи місцеві архіви, зібрав цікавий архівний матеріал за останні два століття і використав у численних працях по історії Новоросії й козаччини XVIII ст.

Серед них найважливішими були: «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» (1836–1838), «Первое тридцатилетие г. Одессы» (1837), «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскою» (1841), «Наезды гайдамак на Западную Украину» (1845). Досі цінним твором є його «Історія Нової Січі», завдяки використаним у праці ненадрукованим досі архівним матеріалам. Найбільш інтенсивна діяльність небіжчика в царині історії приходить на 30–40-і роки. Пізніше він став директором Новоросійського статистичного бюро й віддався статистиці. Результатом цього був «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1850 р.). У 80-х – 90-х рр. він видає ряд дрібніших розвідок і матеріалів по історії XVIII ст., опубліковані в «Киевской старине» (1882–1891), й інших виданнях: «Ф. Орлик и запорожцы», «Как судили и рядили в Сечи Запорожской», «Секретная переписка Коша Запорожского» [3, 40 с.].

═══════ 

«Геродот Новоросійського краю» народився 1 січня 1808 року за старим стилем у місті Житомирі. Загалом, про його родину знаємо небагато. Дід краєзавця Іоан Скальковський був православним священником на Чернігівщині, а батько, Олександр Іванович, народився в Новгороді-Сіверському. Відомо, що він навчався в Київській духовній академії, а в середині 90-х рр. XVIII ст. на прохання волинського намісника Тутолміна київський митрополит відправив його серед інших 20 семінаристів на службу до Житомира.

У одинадцять років Аполлона віддали до Житомирської повітової школи, де юнак до 1822 року жив і виховувався в професора Чорного, який мешкав поруч із садибою Скальковських на вулиці Пилипонівській. Найбільше йому давалися гуманітарні науки, такі як географія, історія, іноземні мови, малювання. Добрі знання дозволили юнакові продовжити навчання в університеті. В п'ятнадцятирічному віці Аполлон стає студентом Віленського університету, що на той час був центром польської культури. В ньому активного поширення набув польський національний рух, діяли різні молодіжні організації, які переслідувалися владою. Український студент не тільки знайомиться з польською культурою, але й з ідеями польського патріотичного руху, громадськими діячами, зокрема Іоахимом Лелевелем, поетом Адамом Міцкевичем. Це, безперечно, вплинуло на погляди молодого Скальковського, визначило його майбутнє. Після навчання на першому році на фізичному відділенні він переходить на відділення моральних та політичних наук [4, с. 36–37]. У цей період студент захопився історією і навіть написав працю «Погляди на хрестові походи і їх вплив на освіченість Європи».

У 1825 році майбутній історик продовжив навчання у Московському університеті на відділенні морально – політичних наук. Широкий спектр правових дисциплін, глибоке вивчення історії визначило майбутнє вченого. Протягом навчання він продемонстрував ерудованість, глибокі знання, що дозволило йому стати дійсним студентом і відзначено як одного з «дійсних кандидатів». Юнак продовжував спілкуватися з польськими діячами, що не подобалося його батьку. Крім того, навчання в Московському університеті дозволило йому бувати у салонах Зінаїди Волконської, куди приходили прогресивні громадські діячі, такі як О. Пушкін. Незважаючи на блискучу перспективу чиновницької кар'єри, молодший Скальковський тяжів до науки. Він вирішує їхати до Одеси, як йому радили викладачі, бо вважалося, що саме тут перспективи



для розвитку науки. В місті тоді виходив популярний «Одеський вісник».

Важливо те, що будучи студентом, Аполлон Олександрович почав займатися науковою роботою. Його дослідження публікувалися у відомих журналах, зокрема: «Журнале министерства народного просвещения», «Журнале министерства внутренних дел», «Киевской старине», «Записках общества сельского хозяйства Южной России», «Записках Одесского общества истории и древностей», газетах «Русский инвалид», «Одесский вестник» та інших. Ці розвідки були присвячені історії Півдня України та Запоріжжя. Активній діяльності сприяли численні подорожі історика в різні регіони Півдня, де він знайомився з історією краю, його культурою, економікою, фольклористикою та етнографією.


Загалом, у 20 років Аполлон Олександрович розпочав своє доросле життя з чиновницької служби, що відкривало перед ним великі кар'єрні перспективи й можливості реалізувати себе в науці. Молодший Скальковський є автором близько 30 книг із історії гірничої справи. Цікаво, що його називають істориком хореографії, що свідчить про різносторонні інтереси людини та її ерудованість. Досягти цього, мабуть, йому допомогла дисциплінованість і чіткий план: сон, літературна праця, обід, служба в департаменті, розваги. Кожну вільну хвилину юнак використовував для певної справи. Наприклад, за невелику паузу між прийомом відвідувачів встигав написати декілька рядків нової статті. Під час своїх подорожей теж не гаяв часу, пишучи книжки або читаючи серйозні твори. Крім того, Костянтин любив смачну їжу, для чого відвідував дорогі ресторани, майже щовечора ходив на спектаклі, розважальні заклади. Також друзі й знайомі відзначали його пунктуальність. Більшу частину життя він провів у Парижі, але якщо обіцяв приїхати до Петербургу, то робив це вчасно. У 1906 році він написав мемуари «Спогади молодості», в яких згадує своїх батьків, дитячі роки [5, с. 36–37]. Був відомим театрознавцем. На той час був популярним у Одесі анекдот про Костянтина:

«Директору Гірського департаменту Скальковському запропонували хабар за затвердження статуту акціонерного товариства:

– Десять тисяч, і нічого не вийде з Вашого кабінету.

– Давайте двадцять, і можете базікати про це на кожному розі", – відповідав сановник [6].

У 1896 році він пішов у відставку на знак протесту проти того, що його не призначили на посаду Міністра торгівлі. Після виходу у

===== 

відставку Костянтин організував вечерю, де йому було вручено медалі за заслуги перед країною. Цікавою є одна телеграма, яку направили йому гірники. В ній говорилося: «П'ємо за Скальковського. Оце б нам такого директора». Наприкінці свого життя він був членом багатьох іноземних фірм, продовжував активну підприємницьку діяльність. 19 травня 1906 року Костянтин Аполлонович Скальковський помер у віці 63 років, залишивши про себе пам'ять як про людину енциклопедичних знань. Сучасники відзначали його феноменальну пам'ять, обізнаність у різних галузях знань.

За свою громадську діяльність вченого нагороджували: орденом Святої Анни II ступеню (1851 р.), орденом Святого Володимира III ступеню (1861 р.), отримував численні грошові нагороди за наукову працю [7, с. 22-23]. Наприклад, у 1874 р. дослідника було нагороджено грошовою орендою на 12 років по 1000 крб., що суттєво зміцнило матеріальне становище родини. Найбільшим досягненням Скальковського на чиновницькій службі було присвоєння чину таємного радника в 1876 році, що був третій щабель в «Табелі про ранги», який дозволяв йому посідати найвищі посади, зокрема товариша міністра.

Протягом усього життя Аполлон Олександрович старанно ставився до своїх обов'язків, хоча це подобалося не всім. Він багато займався громадською діяльністю. Зокрема, з часу заснування Товариства сільського господарства Південної Росії з 1828 року брав активну участь у його діяльності. Наприкінці 30-х рр. дослідник почав співпрацювати в газеті «Одеський вісник», коли очолював видання одеський громадський діяч і майбутній градоначальник Олексій Льовшин. Скальковський був одним із редакторів цієї молоді і можна сказати єдиної на той час одеської газети. Працювали співробітники без платні, а всі прибутки від видання були перераховані на відкриття Одеської публічної бібліотеки. Цікаво, що, працюючи в газеті, молодий учений написав свою першу працю, присвячену взяттю російськими військами фортеці Варна.

Можна з впевненістю сказати, що державницька служба сприяла становленню Аполлона Скальковського як статистика й економіста. Згадаймо його роботу, перебуваючи на посаді секретаря Одеського відділення комерційної ради. Коли в Одесі була чума наприкінці 40-х рр., його було призначено членом комісії для здійснення торгівлі. Ця робота в таких непростих умовах дозволила молодому й енергійному чиновнику отримати практичні навички,



досвід в економічній сфері, а пізніше стало результатом наукової діяльності в цій царині. В цей період він також працював у дирекції мінералогічного й лісографічного кабінету, очолював Одеський заклад штучних мінеральних вод. На всіх цих роботах Аполлон Олександрович проявляв свою професійність, наполегливість, енергійність, бажання працювати на користь держави [8, с. 355–361].

Чинницька діяльність Аполлона Скальковського дозволяла йому багато подорожувати, знайомитися з різними соціальними станами. Як урядовцеві в чині генерал-губернатора, йому доводилось займатись й іншими справами, наприклад, головувати в комісії для заснування соляного промислу на Хаджибейському та Куяльницькому лиманах у 1865 році, двічі працювати в комісії, створеній для розгляду справ одеського сирітського суду, вивчати діяльність заводу Юза на Півдні України в 1870 році, а ще працювати уповноваженим у комітеті для організації в Москві в 1872 році Політехнічної виставки. Звичайно, не всім подобалася така активність чиновника, його результативна робота. Дехто його вважав кар'єристом, якому головне вислужитися перед начальством.

Крім того, Скальковський здійснював редагування текстів, яке хоча частково й міняло зміст оповідань, та все ж змінювало структуру і характер першоджерела. Про це навіть говорив Пантелеймон Куліш. Важливо, що Аполлон Скальковський змінював церковнослов'янську мову на зрозумілу для читача, тим самим роблячи тексти доступними для широкого загалу. Для зрозумілості й цікавості автор прибрав усі застарілі слова. Така уважність до тексту свідчить про те, що історик вимогливо й прискіпливо ставився до фольклорних текстів, при тому адаптував їх до свого часу. Знайомство з його працями наводить на думку, що він багато доповнював тексти своїми роздумами. Важливу роль при цьому відігравали посторінкові посилення, в яких дослідник робив уточнення окремих історичних назв, фактів.

Таким чином, дослідник поклав міцні підвалини для вивчення в Одесі переважно нової історії Новоросійського краю та Південної Бессарабії. А. Скальковський сприяв включенню проблематики української історії в проблематику загальнослов'янської історії, що природно для періоду національного відродження, характерного для українського народу поряд із іншими слов'янськими народами.

### Література

1. Новікова Л. В., Хмарський В. М. Скальковський Аполлон Олександрович // Одеські історики. Т. I (початок XIX-середина XX ст.): Енцикло-



педичне видання. Одеса, 2009. С.355-361. «Слов'янський лицарський орден»: До питання про формування та зміст концепції А. О. Скальковського стосовно феномену Запорозької Січі // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. Вип. 13. С. 231-246.

2. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". 2004. 396 с.

3. Хмарський Д.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. Випуск 6. Одеса, 1998. 40 с.

4. Аргатюк С., Сапожников І. З історії одеських передмість у ХІХ – на початку ХХ ст.: хутір Протасових – Скальковських на Сухому Лимані // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 27. Одеса: Друкарський дім, 2019. С. 40.

5. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому) 1843-1869. СПб, 1906. С36 – 37.

6. Домес М. Род Скальковских // Дерибасовская-Ришельевская. Альманах. Одесса, 2006. № 26.

7. Хмарський Д.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету. Випуск 6. Одеса, 1998. С. 22-23 с.

8. Новікова Л.В., Хмарський В.М. Скальковський Аполлон Олександрович // Одеські історики. Т. I (початок ХІХ-середина ХХ ст.): Енциклопедичне видання. Одеса, 2009. С. 355–361.

## **Подорожні нариси Івана Долгорукова як мемуарне джерело з історії України I чверті ХІХ століття**

**Лемешко Я. С.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Потапенко М. В.**, кафедра історії України

*У статті аналізується інформаційний потенціал дорожніх нарисів Івана Михайловича Долгорукова (1810 та 1817 років), а також встановлюється їх цінність як історичного джерела з історії Наддніпрянської України у I чверті ХІХ століття. Висвітлено умови створення цих мемуарних джерел, а також особливості організації викладу матеріалу в них.*



**Ключові слова:** Іван Долгоруков, Наддніпрянська Україна, мемуари, подорожні нариси

В сучасній історичній науці високо цінується інформаційний потенціал так званих еґо–документів, адже вони містять не лише цінний фактаж, але й унікальні суб'єктивні судження. Серед історичних джерел цієї групи особливо важливе місце відводиться мемуарам – письмовим свідченням сучасників, які у документальній (з претензією на достовірність) розповідають про події, в котрих автор записок брав участь, або про котрі він дізнався від очевидців [3, с. 37–38].

Впродовж останніх двох десятиліть серед українських істориків мемуари користуються особливим попитом – до наукового обігу вводяться нові спогади, здійснюється переоцінка вже давно відомих, вдосконалюється теорія опрацювання мемуарних свідчень. Особливий інтерес викликають ті з них, які були написані у «золоту добу» європейської та української мемуаристики, тобто впродовж XVIII століття. Найперше йдеться про щоденник яскравого представника козацької старшини Прилуцького полку Якова Марковича.

Проте не менш важливими й цінними історичними джерелами є мемуари початку XIX століття. Цей період у вітчизняній історії є недостатньо дослідженим. Головною причиною цього є те, що значна частина тогочасних архівних матеріалів була втрачена у процесі вивільнення архівів різноманітних канцелярій (найперше губернаторів та губернських правлінь) від другорядних і неважливих документів [1, с. 43]. Відтак, написані у той час мемуари можуть значною мірою компенсувати брак фактажу й більше того, дозволяють краще зрозуміти «дух епохи», коли на території колишньої Гетьманщини, тобто Лівобережної України, було остаточно ліквідовано козацький лад й запроваджено російські імперські порядки.

Серед мемуарів цього періоду особливо важливе місце належить подорожнім нотаткам Івана Долгорукова [5; 6]. По-перше, вони написані особою, для якої українські реалії початку XIX століття були чужими. Сам автор належав до знатної і давньої дворянської родини й більшість часу провів на вищих державних посадах у Пензі, Володимирі та Москві. В Києві він бував у дитинстві, проте жодних вражень і знайомств до часу написання мемуарів не зберіг [7, с.135]. Відтак маємо погляд зі сторони, а він особливо цінний адже фіксує звичні явища, на які українські автори мало коли

═══════ 

звертали увагу. По-друге, в їх основу покладена доволі широка джерельна база – прискіпливі й аналітичні спостереження не лише самого автора, але й свідчення його численних знайомих, з якими він зустрічався під час подорожей. Відзначимо, що коло цих знайомих у Івана Михайловича було доволі широким і «компетентним». Зазвичай це губернські чиновники, великі землевласники чи купці. По-третє, усі спостереження він фіксував по «свіжих слідах». Аналіз окремих фрагментів тексту засвідчує, що значна їх частина записувалася негайно кожного дня. Кілька разів Іван Долгоруков згадує про те, що під час подорожі він постійно вів записи у блокноті, які при першій же можливості впорядковував і редагував [6, с.48]. Тому це свіжі і найбільш актуальні враження. Недарма І. Белкіна класифікувала його мемуарні твори як літературно опрацьовані «поденні записи» [2, 154]. По-четверте, ці мемуари написані яскравою мовою, адже їх автор належав до грона найкращих письменників свого часу. Його перу належить щонайменше п'ять мемуарних творів, три з яких («Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда, 1810 года», «Журнал путешествия из Москвы в Нижний, 1813 года» та «Путешествие в Киев в 1817 г.») є подорожніми нарисами. Захоплення автора цим жанром зумовило вироблення кількох типових схем опису подорожей, на які ми звернемо окрему увагу нижче. По-п'яте, і це найголовніше, дорожні нариси 1810 та 1817 років мають між собою смисловий зв'язок, а це відкриває перспективи їх порівняння. Під час подорожі 1817 року Іван Михайлович постійно наголошував, що спостерігав мінімальні зміни у порівнянні із 1810 роком. Цим він підкреслював неповороткість і низьку ефективність імперського державного механізму, буксування реформ і інтеграційних процесів у межах нових і надзвичайно стратегічних територіальних надбань – Правобережній, Лівобережній і Південній Україні. Один із його головних висновків зводиться до того, що ці землі були приєднаними але не інтегрованими. Окрім цього в текстах обох дорожніх нарисів багато внутрішніх порівнянь. Наприклад, опис відвідин Києва та Ніжина 1817 року побудований навколо порівняння й доповнення спостережень після відвідин обох міст у 1810 році.

Передумови і мотивація створення обох аналізованих дорожніх записів Івана Долгорукова були різними і це значною мірою зумовлює структурні й ідейні відмінності обох текстів.

«Славны бубны...» були створені у результаті подорожі до Одеси у 1810 році. Це була розважальна «безцільна» поїздка до



«Південної Пальміри» Російської імперії, яка набувала популярності як нове місце сучасних розваг, такий собі «Париж для бідних» [5, с.1]. Іван Долгоруков хотів відволікти дружину й себе після недавньої смерті дочки. Текст опису подорожі від самого початку був орієнтований на широку публіку, найперше численних друзів князя. Це знаю мірою позначилося на його структурі і стилістиці. Частими є місця, де автор веде розмову із уявним читачем. Виклад матеріалу організовано по главам, більшість з яких присвячена відвіданим населеним пунктам (наприклад «Батурин», «Ніжин», «Київ», «Умань», «Одеса» тощо). Описи цих населених пунктів доволі розлогі й емоційні. Також помітні ознаки уніфікації структури цього опису – при описі кожного міста автор звертав увагу на його релігійне і світське життя, благоустрій та умови життя для подорожуючих, порівнював якість церковної і світської забудови тощо.

«Путешествие в Киев...» постало в результаті багато в чому вимушеної поїздки до родичів (рідна сестра Єлизавета Михайлівна із чоловіком), які залишили його дітям спадок [6, с.2–4]. Це був жест вдячності. Аби не марнувати час, князь вирішив відвідати Київ й побувати на могилі своєї бабусі. На відміну від попередньої подорожі, у 1817 році мандрівка була неквапливою – значна частина тексту є викладеними на папері філософськими роздумами (про сенс людського життя, взаємини людини і природи тощо), які роїлися в голові князя під час перебування в маєтку зятя В. Л. Селецького у містечку Салтикова Дівиця. Записи мали інтимний характер. Чимало фрагментів тексту мають ознаки внутрішнього діалогу автора. Це позначилося на способі організації і подачі матеріалу – поденні й менш емоційні, переважно констатуючі записи. Важливою рисою опису подорожі 1817 року є те, що вона мала багато переадресацій до опису попередньої подорожі 1810 року.

Спільною рисою обох мемуарів є те, що вони описують подорожі, які мали виразну особистісну мотивацію. У 1810 році Іван Михайлович прагнув між іншим відвідати поховання своєї бабусі княгині Наталії Довгорукої у Києво-Печерській Лаврі, більш відомої як схимонахія Нектарія. У 1817 році він їде провідати свою рідну сестру Єлизавету Михайлівну [7, с. 135].

В чому ж інформаційна цінність згаданих подорожніх нарисів Івана Долгорукова в справі вивчення історії України I чверті XIX століття?



Вони містять описи багатьох міст і містечок усіх регіонів Наддніпрянської України – Лівобережжя, Правобережжя та Півдня. Це зумовлено тим, що маршрути обох подорожей були відмінними. Під час подорожі 1810 року маршрут проходив по наступним населеним пунктам: Харків – Полтава – Кременчук – Єлисаветград – Миколаїв – Очаків – Одеса – Херсон – Миколаїв – Умань – Канів – Київ – Бровари – Козелець – Ніжин – Борзна – Батурин – Кролевець – Глухів. Під час подорожі 1817 року маршрут проходив по наступним населеним пунктам: Глухів – Кролевець – Батурин – Борзна – Салтикова Дівиця – Чернігів – Салтикова Дівиця – Ніжин – Яготин – Канів – Київ – Бровари – Ніжин – Батурин – Кролевець – Глухів. Відзначимо, що в обох мемуарах майже не зустрічається описів сіл і це пов'язано із специфікою організації подорожі в I половині XIX століття за допомогою кінної поштової служби. Станції, на яких міняли коней, харчувалися та відпочивали мандрівники, знаходилися майже виключно у містах та містечках. Так само багато дорожніх трактів пролягали за межами населених пунктів на відстані кількох або кільканадцяти верст. Відтак Іван Михайлович майже не стикався під час подорожей із селом та сільськими мешканцями. Цікаво, що сам автор подорожніх нарисів чітко фіксував регіональні відмінності між різними регіонами Наддніпрянської України. Лівобережна Україна постає як край із найбільш вкоріненими козацькими звичаями. Правобережна Україна змальовується як уламок шляхетської Речі Посполитої, а Південна Україна як край швидких і кардинальних імперських перетворень. Важливо, що він протиставляв і всю Україну сусіднім на сході російським губерніям. У описі подорожі 1810 року він чітко фіксує межу між українськими і російськими селами в Харківській губернії. Так само в описі 1817 року він зауважує, що Лівобережна Україна для нього є чужим краєм із відмінними і незрозумілими звичаями та мовою. Неодноразово автор аналізованих подорожніх нарисів звертав увагу на те, що українські міста набагато гірше об'їздовані, ніж російські. Також він підкреслював ностальгію за рідними краями тим, що завжди детально і піднесено описував свої зустрічі з «великоруськими мужиками» [8].

Як вже зазначалося вище, у творах Івана Михайловича простежується наявність більш-менш чіткої схеми опису відвіданих місць. Він обов'язково фіксував перше враження від певного населеного



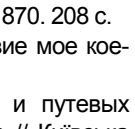
пункту, потім співставляв їх із більш повними особистісними «обстеженнями» під час прогулянок та візитів. У аналізованих творах чітко простежується виокремлення двох компонентів – топографії міста та його мешканців. Більшу увагу приділялася топографії міста. При цьому Іван Долгоруков звертав увагу на те, наскільки традиційною чи сучасною є забудова і планування міста. Окрема увага відводилася сакральній забудові. При описі мешканців в центрі його уваги перебували перш за все знайомі та їхні родини. Відзначимо, що Іван Михайлович завжди звертав увагу на фіксування культурних відмінностей численних етносів, які йому траплялися в Україні. Особливий інтерес викликали євреї, чисельність яких саме у I чверті XIX століття стрімко зростала у Південній та Лівобережній Україні [9].

Також аналізовані джерела є неоцінним джерелом для дослідження повсякденного життя мандрівників на початку XIX століття. Автор аналізованих подорожніх записів фіксує безліч відповідних подробиць – стан доріг і швидкість пересування по ним, умови ночівлі, раціон харчування тощо.

Насамкінець маємо наголосити, що подорожні записи Івана Михайловича Долгорукова є цінним історичним джерелом з історії України I чверті XIX століття. Вони є єдиним «парним» мемуаром цього періоду, адже опис подорожі 1810 та 1817 років пов'язані між собою численними порівняннями. А окрім того, вони відзначаються крайнім фактологізмом, що протистоїть численним паломницьким та літературним травелогам, які переповнені авторськими сентиментальними переживаннями й в першу чергу притаманні вказаній добі [4]. Все це робить обидва мемуарні твори руки Івана Долгорукова неоцінним джерелом з історії України.

### Література

1. Архівознавство / за ред. Я. Калакури, І. Матяш. К., 2002. 303 с.
2. Булкина І. «Антипаломничество»: киевские путешествия князя И.М. Долгорукова на фоне малороссийских тервелогов начала XIX века // Лотмановский сборник. М., 2014. С.153–165.
3. Джигун Л. Жанр літературного травелогу в структурі мемуарів українських еміграційних письменників // Філологічний дискурс. 2017. С. 35–48.
4. Діса К. Більше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках зламу XVIII – XIX ст. // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2018. Т.1. С.18–25.

- 
5. Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва, 1870. 208 с.
  6. Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870. – 352 с.
  7. Мельцин М. Памятные места Украины в мемуарах и путевых заметках кн. И.М. Долгорукова: знаменитое и лично значимое // Київська старовина. К., 2010. №2. С.133–141.
  8. Сюдюков І. «Зовсім інша країна». Подорожі росіян Україною на початку ХІХ століття (початок) // День. 2020. №127–128. С.3.
  9. Шаталов Д. Українське козацтво очима російських мандрівників початку ХІХ ст. // Історія і культури Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. 2013. Вип. 10. С.195–204.

**Вплив промислових підприємств м. Ніжина  
на інфраструктуру міста у сер. 50 –  
на початку 80-х рр. ХХ ст.  
(на матеріалах заводів «Сільмаш» та «Механічний»)**

**Луценко В. В.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*У статті автор розглянув історію прийняття проекту побудови мікрорайонів СРСР на прикладі заводів Ніжинсільмаш та Механічний у сер. 50 – х – поч. 80 – х рр.*

**Ключові слова:** Ніжинсільмаш, Механічний завод, виробництво, мікрорайон, Хрущов.

На тепер однією із важливих проблем на пострадянському просторі є будинки, споруджені за часів Хрущова та Брежнєва, так звані «хрущовки» та «брежнєвки». Вони зводилися як тимчасові і були призначені для вирішення житлового питання в СРСР на строк 50 років. Неважко поррахувати, що термін експлуатації даних будинків уже давно вичерпався і багато з них наразі є аварійними. Підсилює актуальність й те, що періодично в засобах масової інформації висвітлюються законодавчі проекти про їх знесення. Особливо гострим стоїть питання проблем, які виникали при швидкому будівництві квартир часто без дотримання архітектурних вимог та вимог експлуатації. Недотримання належних умов



забудови і вихід строку використання будинків на сьогодні призводять до обвалів, руйнувань та тріщин на фасадах.

Метою даної статті є спроба проаналізувати головні проблеми, які виникали на етапі будівництва житлових мікрорайонів м. Ніжина 1955-1980 рр. Завдання, які перед нами стоять, такі: розглянути історію утвердження радянської ідеї масового промислового будівництва типових житлових будинків; виявити головні проблеми, які виникали під час будівництва таких мікрорайонів. Об'єктом нашого дослідження є заводи Ніжинсільмаш та Механічний і розвиток житлового будівництва навколо них. Предмет нашого дослідження – це процес забудови мікрорайонів. Хронологічні рамки дослідження охоплюють сер. 1950 рр. – поч. 1980 рр.


Джерельну базу роботи складають матеріали періодичної преси м. Ніжина. Газета «Радянський Ніжин», що була органом Ніжинського міського та районного комітетів КПУ, міської та районної Рад депутатів трудящих Чернігівської області. Відновлена з вересня 1943 р. до 14 березня 1963 р. Надалі газета знову отримала назву «Під прапором Леніна». У середньому виходила тричі на тиждень, тираж – близько 3 тис. примірників. Газета містила велику кількість статей про життя міста та району, змагання трудящих, постанови ЦК Компартії України та місцевих органів радянської влади, будівництво та розвиток інфраструктури міста.

Також до дослідження вдалося залучити архівний фонд № Р – 7627 Ніжинської філії державного архіву Чернігівської області. Даний фонд містить матеріали та постанови комісії, які займалися питаннями прийняття в експлуатацію нових споруд. На жаль, інформація, яка міститься в фонді, заангажована партійними діячами, тому в більшості документів при будівництві подавалися лише позитивні оцінки. У звітах йдеться про завершення робіт з певними недоліками, на які закриваються очі, хоча вони мають значний вплив на подальшу експлуатацію споруди.

Окремо виділимо щоденник прижиттєвих спогадів М.С. Хрущова. У ньому очільник Радянського Союзу описує дитинство і шлях, який він пройшов на фронтах Другої світової війни. Для нас особливо цінним є матеріал про будову перших мікрорайонів типовими проектами доступного житла та вдосконалення їх.

Аналізуючи історіографію з обраної теми побудови житла в СРСР, можемо виокремити дві групи історіописання – це українські та російські дослідження. Серед української історіографії варто назвати таких істориків як: О.Янковська, Я.Гирич, О.Лук'янець та



===== 

А.Мельник. О.Янковська [27] комплексно аналізує хрущовські реформи, зосередивши увагу на соціальних реформах, які суттєво змінили радянське суспільство. Дослідниця дійшла висновку, що реформування суспільства було необхідним та важливим кроком для поліпшення життєвого рівня населення. Яновській вдалося залучити до своєї праці архівні матеріали та статистичні дані для порівняння життєвого рівня населення сталінських часів та хрущовської «відлиги». Український історик – урбаніст Я.Гирич [12] займається дослідженням впливу урбаністики на розвиток суспільства СРСР. У своїх працях він аналізує проблеми забезпечення житлом населення Радянського Союзу та наслідки, до яких призвела швидка урбанізація країни. Вчений комплексно розглядає урбаністичний рух як такий, що спричинив перекіс у розвитку суспільства і зменшення кількості сіл на території України, які з давніх часів були осередками, де зберігалися традиції. У свою чергу, це спричинило збільшення міського населення і виникнення нагальної житлової проблеми. Історики О.Лук'янець [19] та А.Мельник [20] концентрують свою увагу на дослідженні історії масової побудови «хрущовок» в містах СРСР. Увага даних вчених спрямована безпосередньо на забудову міст, планування та розвиток інфраструктури. В зазначених працях присутня велика кількість державних постанов, які проаналізовані та розглянуті в контексті будівництва та прискороного розвитку урбаністичних процесів за часів Радянського Союзу.


На регіональному рівні проблема житлового забезпечення м.Ніжина розглядалася студенткою А.Донець [15]. Їй вдалося залучити та використати в своїх роботах матеріали Відділу державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині та обласного Державного архіву. Даний спектр архівних матеріалів дозволив простежити розвиток будівництва в м.Ніжині та наслідки, які воно спричинило. Однак дослідниця в своїх працях приділила мало уваги проблемам, які виникали при спорудженні мікрорайонів і які суттєво впливали на подальшу експлуатацію житлового комплексу.

Доволі яскраво соціальні реформи висвітлені у роботах російських вчених, таких як В.Горлов [13], [14] та О.Огородникова [22]. Названі історики, залучивши до своїх праць архівні матеріали, інтерв'ю очевидців, які бачили забудову міст та отримали квартири, змогли виявити велику кількість проблем. Одним із досягнень даних вчених є те, що вони в своїх дослідженнях використали концепту-



альні порівняння житлового будівництва СРСР з країнами Західної Європи (Франція, Німеччина) та США.

Проблема забезпечення населення житлом в СРСР була гострою, починаючи з 1917 р. Велика кількість людей проживала в бараках, комуналках, і лише малий відсоток громадян мав в своєму розпорядженні власну квартиру[9]. Житлова проблема особливо загострилася після Другої світової війни. Велика кількість міст була зруйнована і люди, які поверталися із фронтів Другої світової війни, повинні були відбудовувати власне житло і допомагати піднімати радянську економіку [10, с. 202]. Загострювала проблему швидка урбанізація країни. За даними всесоюзних переписів, частка міського населення в УРСР збільшувалася з 18,5 % (від загальної кількості 28,995 млн. осіб) у 1926 р. до 36,2 % (від 30,946 млн. осіб) у 1939 р. і до 45,7 % (від 41,869 млн. осіб) у 1959 р. Таким чином житлове питання гостро стояло перед переважною частиною населення країни, вимушеної тулитися в багатосімейних комунальних квартирах, бараках і перенаселених гуртожитках [27, с. 132]. Для розуміння всієї ситуації наведемо такі статистичні матеріали. За даними досліджень, які провів Інститут комунальної гігієни у перші повоєнні роки, менше однієї кімнати для сім'ї мали 15,6 % мешканців міст, однокімнатне житло на сім'ю мали 60,9 %, двокімнатне житло мали 20,3%, три і більше – 3,2 %. Часто під житло використовувалися побутові приміщення, які не були придатними для цього: 2 % дворових будівель, 32 % підвалів, 28,9 % кухонь, велика кількість дахів і землянок. За десять післявоєнних років ситуація значно не покращилася – і в 1955 р. середня житлова площа на одну людину в Україні складала лише 6 кв. м. (у 1945 р. цей показник становив 5 кв. м.), що було в 1,5 рази менше встановленої санітарної норми [25, с. 246]. Ще однією причиною розвитку будівництва стала командно – адміністративна система, яка часто примусово переселяла робітничі кадри в регіони, де вони були необхідні, а також добровільний пошук роботи фахівцями в певній галузі промисловості. В м. Ніжині в ХХ ст. працювала велика кількість заводів. Найбільшими із них були «Ніжинсільмаш» та «Механічний», саме навколо них починається активна забудова мікрорайонів міста. Продукція заводів була широко поширена не лише на регіональному рівні, а й по всій території СРСР. Окрім того, можна спостерігати їх часті контакти із країнами Варшавського договору [19, с. 505].

═══════ 

Після обрання у вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС М.С. Хрущова було озвучено ідею масового житлового будівництва для того, щоб якомога швидше радянські сім'ї отримали окрему квартиру і виселилися з тісних комуналок і бараків. Аби втілити цю грандіозну задачу, житло повинно було стати більш дешевим [14, с. 213].

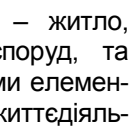
Ідея масового житлового будівництва з готових блоків зародилася у XVIII ст. в США, але не набула широкого поширення до сер.ХХст. Свою популярність вона отримала в 1920рр. в Німеччині. Її автором стала архітектурна компанія «Баугауз», але проект не був затверджений нацистами для забезпечення житлом німців і призначався для переселенців на «нових» захоплених землях [27, с. 133]. Ознайомлення М. Хрущова із закордонними «плентбау» (панельними будинками) та американським механізмом їх спорудження спонукало очільника СРСР до впровадження проектів в Радянському Союзі [27, с. 134]. Будівельники і архітектори виїжджали до Франції та інших європейських країн для вивчення досвіду з практики житлового будівництва. Завдяки цьому вони однотайно дійшли висновку, що для вирішення кризи необхідно споруджувати саме малометражні будинки для породинного заселення, які були економічні і дозволяли швидко поліпшити житлові умови громадян [13, с. 214]. М. Хрущов під час офіційного візиту до Франції вперше побачив французькі житлові панельні п'ятиповерхівки. Заводи будівельної фірми «Камю» виготовляли для всіх типів квартир великорозмірні залізобетонні панелі. Радянські фахівці в галузі будівництва вирушили до Франції для ознайомлення з їх методами роботи. Цьому сприяв Раймон Камю, який і був власником цієї фірми. Він мав певні контакти з Радянським Союзом, і його головною метою було в якості реклами продемонструвати панельні будинки, які вони виробляли. Делегації показали один із них: висота стелі становила 2,5 метра, а товщина зовнішньої панелі була всього 22 см. Такий будинок монтувався без електроробіт і обробки [13, с. 214]. Панельні будинки Франції та США споруджувалися за принципом мікрорайону.

Створення мікрорайонів у США та СРСР мало однакове призначення: забезпечення соціально незахищених прошарків населення житлом. У 1949 р. французький інженер Ле Корбюзьє пропонував розміщувати житлові квартали із усією необхідною інфраструктурою навколо, магазинами, школами і т.д. Соціальне житло набуло широкого поширення серед населення. Так у 1956 р. у штаті



Міссурі не було заселено лише 9 % новозбудованих квартир. Втім люди недовго залишалися задоволеним спільною територією, спільними ліфтами, а найголовніше – життям разом із чорношкірим населенням. Зарубіжна преса на поч. 1950р. писала «...СРСР внаслідок відсутності приватної власності на землю – єдина країна, яка має блискуче майбутнє на розвиток ідеї мікрорайонів...»[18, с.46]. З сер. 1960 р. мікрорайони США перетворюються на сегрегації для чорношкірих, у яких існують школи для темношкірих, ресторани для темношкірих, транспорт для темношкірих і т.д.. Останні, у свою чергу, перетворюють мікрорайони в територію беззаконня та безвладдя, де поширюються наркотики, крадіжки, чиняться злочини, і поліція не має на них ніякого впливу. У цей час в СРСР мікрорайони перетворюються в найпоширенішу форму забудови великих міст та містечок. Громадянам зручно селитися поряд із місцем своєї роботи та створювати сім'ю там, де всі необхідні соціальні заклади знаходяться поруч [12, с.75].

Французький проект був допрацьований в СРСР фахівцем будівельного управління Л.Черіковером. Він провів розрахунок мінімального простору на одну людину й одержав результат: для вдягання черевиків достатньо простору 50x85 см, вмивання – 70x50 см, витирання рушником – 50x110 см, прасування білизни – 50x90 см, тощо. Тож, вбиральня завширшки 75–80 см виявилася достатньою, аби стояти із зігнутими в ліктях руками, передпокій довжиною 110 см – щоб роздягнутися і повісити одяг, а чотири-метрова кухня – для приготування їжі. У шафі ж на кожну людину вистачить 50 см штанги, оскільки одна особа потребує одного костюму і одного пальта [27, с.136]. Задля економії спочатку в цегляних будинках, а потім і в залізобетонних, висота стелі була 2,50–2,55 метри, таким чином економили не лише на будівельному матеріалі, а й комунікаціях. Об'єм кухні – 4–4,5 кв.м., прохідні кімнати, вузький коридор, вузький санвузол. Дешева і слабка теплоізоляція стін та звукоізоляція між квартирами зменшила витрати на будівництво. Відмова від ліфту та від сміттєпроводу дозволили на 8% зекономити на матеріалах для виробництва. Лікарі дали застереження, що відсутність ліфту дозволяє будувати не більше 5-ти поверхів[10, с.137]. М. Хрущов у своїх спогадах вказував на ідею заселення відповідно до віку людини. Похилі люди повинні були отримувати квартиру на 1 та 2 поверсі, а молодь – на 3 – 5 поверх [26, с. 394].



В США почали розрізняти терміни «habitation» – житло, відокремлене від життєво важливих громадських споруд, та «habitat» – житло в комплексі із повсякденно необхідними елементами, які формують швидкий доступ до повсякденної життєдіяльності населення [11, с. 79]. Вперше термін «мікрорайон» було використано в містобудівному інституті Дніпроміто в 1935 р. [16, с. 34]. Варто розглянути два поняття «квартал» та «мікрорайон». Квартал в довоєнні часи стає дрібною функціональною одиницею, яка містить чіткі кордони у вигляді магістралей, залізниць, берегових ліній з усіх сторін. Вулиці кварталів перетинаються під чітким кутом в 90° і чітко орієнтованих по сторонах світу. Мікрорайон, у свою чергу, зосереджує в своїх межах життєво потрібні для існування школи, дитячі садочки, магазини, лікарні, а найголовніше – будується неподалік від великих заводів для робітників. Віддалені мікрорайони не перетинаються транзитними потоками транспорту та людей.[16, с.60]. У їх проектування закладено декілька основних принципів:

1. Принцип цілісності – це системна єдність населення із повсякденними соціальними потребами.

2. Чітке зонування – головна його мета – чітко розділити функціональні спеціалізації мікрорайону.

3. Принцип забезпечення населення всіма необхідними установами та культурно – побутовими спорудами в радіусі 300 – 500 м.

4. На території мікрорайону заборонено розміщувати виробничі підприємства та інші установи, які не спеціалізуються на обслуговуванні населення [16, с. 55].

Обов'язковими елементами мікрорайонів ставали: будинки, гаражі, майданчики для занять фізкультурою, сміттєзбірники, зони рекреації та зелені території. Таким чином, визначення дефініції «мікрорайон» наступне – первинний структурний елемент сельбищної території, обмежений магістральними або житловими вулицями (проїздами), природними межами тощо, площею до 50 га з повним комплексом установ і підприємств обслуговування місцевого значення [17, с. 89].


В 1954 р. після розгляду проектів будинків із різних країн в ЦК КПРС і РМ СРСР, дослідження конструкцій і виявлення можливостей СРСР було прийнято декілька постанов ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР, зокрема, «Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва» (19 серпня 1954 р.), «Про заходи з подальшої індустріалізації, поліпшення



якості і зниження вартості будівництва» (23 серпня 1955 р.) та надважлива «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» (4 листопада 1955 р.) [9, с. 134]. Наказ спричинив забудову міст типовими архітектурними проектами і одноманітними спорудами, які відповідали державному стандарту. На практиці при будівництві було схвалено декілька прийомів розташування житлових об'єктів – периметральний, рядковий і груповий, які застосовувалися з різними варіаціями. Периметральний прийом зазвичай використовувався у невеликих за розміром кварталах – 2–3 га, забудовувався 4–5-поверховими будинками, і 1,5–2 га при 2–3-поверхових будинках і ширині кварталів – 80–100 м. У цьому випадку маленька площа кварталів не дозволяла використовувати їх внутрішній простір для розміщення житлових будівель; тут можна було лише організувати двори з зеленими насадженнями для відпочинку населення і господарські майданчики для побутових потреб. Периметральний прийом дозволяв економно використовувати територію, але у нього є свої негативні сторони. Неможливо було, наприклад, створити всім жилим будинкам і дворам однаково хороші умови інсоляції і провітрювання. Групова забудова використовувалася при великих розмірах кварталів – до 6–10 га, заповнених 4–5-поверховими будинками, і 4–6 га при 2–3-поверхових будинках, коли виявлялося недоцільним створювати квартал з єдиним внутрішнім простором, а для кращої організації життя населення і з архітектурних міркувань зручніше було розділяти його на окремі частини. Такий поділ призначався для різних потреб (місця для відпочинку населення, господарські двори і т.д.), допускалося ведення будівельних частин самостійними групами будинків, що мало істотне значення з точки зору черговості міського будівництва [24, с. 156–157].

Забудова житлових кварталів відбувалася швидкими темпами, тому при спорудженні виникали значні проблеми: починаючи від економії матеріалів на виробництві залізобетонних конструкцій і закінчуючи практичними проблемами в роботі на будівельному майданчику.

Типовий приклад недоброчесного ставлення до державного майна висвітлено в газеті «Під прапором Леніна» за 16 червня 1964 р. На майданчику Будівельно міське управління (далі БМУ) – 24 спостерігалися регулярні втрати та списання матеріалу шляхом крадіжок і приписок. Практика викривлень звітної документації часто використовувалася на будівництві. Підтвердження цього


═══════ 

можемо знайти у постанові Пленуму Верховного суду СРСР від 2 грудня 1961р. В ній описано ключові схеми, якими користувалися злочинці для власного блага або покриття недостач [23]. Так, на майданчик було списано 202 кубометри цегли, а за документами використано 182 кубометри. Таким чином, 20 кубометрів, які призначалися на спорудження будинку, дивним чином зникли. При розслідуванні даної справи виявилось, що майстер Шляховий викрав 20 кубометрів цегли. Раніше він вже був судимий за розкрадання матеріалу на будівельній ділянці № 5 [2, арк. 3]. Відповідно до цього зрозуміло, що певному об'єкту не додано цегли – і стіна вже не має тих показників міцності, які повинні бути, адже скоріш за все майстер для приховування недоліків використав недоброякісний матеріал і замітники, які не відповідають вимогам будівництва.

Для прикладу такого покривання недоліків наведемо наступну ситуацію. У зверненні жителів нового мікрорайону вул. Шевченка йшлося про те, що після заселення у будинок буквально через місяць із стелі та стін посипалася штукатурка і вапно. На зауваження до будівельників вони отримали відповідь про те, що їх попереджали, що вапно використовували негашене і що в штукатурці малий домішок цементу. Відповідно, жителям квартир потрібно було самим зробити ремонт одразу після заселення [3, арк. 2].

Крадіжки матеріалів з майданчику відбувалися не лише під час будівництва. Існували випадки викрадення із квартир електричних патронів для ламп, дротів, унітазів, розеток одразу ж після здачі в експлуатацію квартир жителям до їх заселення. І, зазвичай, винуватців знайти було неможливо [8, арк. 2].

В одній із квартир мікрорайону по вул. Шевченка міським народним контролем було проведено відповідний огляд і встановлено, що на папері квартири побудована якісно, а в реальності в цегляній кладці перегородок товщина швів перевищує 3 см і, відповідно до цього, стіни зроблені криво. Це тягне за собою той факт, що неможливо було рівно поставити дверні коробки і віконні рами [3, арк. 2]. Аналіз архівних документів фонду № Р – 7627 дозволяє нам простежити тенденцію того, що квартири комісіями приймалися як такі, що не мають проблем і готові до заселення. Лише в одній із звітних справ вдалося знайти документ, в якому йшлося про те, що підлога будинку, що знаходився в 1 – мікрорайоні міста Ніжина, виконана не відповідно до технічних умов. Вона була зроблена по технології густого бетону та мінеральних



плит замість рідкого бетону та мінеральних плит. Відповідно до цього порушення, комісія постановила відтермінувати здачу будинку під заселення до виправлення недоліків [1, арк. 10].

Наступна причина неякісної роботи зі спорудження житлових об'єктів – це штурмівщина. Швидкі темпи будівництва тягнули за собою відповідні наслідки, з якими стикалися мешканці квартир. При огляді першої частини будинку на Будівельно міському управлінні БМУ «Промжитлобуд – 1» зазначалося, що роботи виконували згідно графіку, але з поганою якістю. Підлога в кухонних приміщеннях нерівна. Плитка, якою намагалися це приховати, покладена криво. Сантехнічні роботи виконувалися поспіхом і із порушенням, тому довелося розбивати один із колодязів по всій висоті будинку і шукати, де тече вода. Все це призвело до того, що потрібно було знову штукатурити та займатися малярними роботами [4, арк. 1].

Одна із найбільш вагомих причин неякісного будівництва – це халатне ставлення самих робітників до своєї роботи. Так, на будівництві житлового кооперативу «Дружба» віконні двері і балкон зроблені без алебастрового розчину, міжквартирні перегородки не мають звукоізоляції. БМУ «Промжитлобуд – 1» при спорудженні 100 – квартирному будинку Механічного заводу встановив двері без каркасів і криво [5, арк. 3]. Спецбудівці Спеціального управління (далі СУ) – 526 були найняті на роботу по встановленню раковин, унітазів та інших сантехнічних підрядних робіт у будинку заводу «Ніжинсільмаш». У квартирах № 31, 32, 33, 46, 48, 61 умивальники були ледь прикручені і хиталися. Підведення води в будинок було встановлено без паклі і просто вмуроване в стіну. Відповідно, зі стіни йшла постійна волога і місцями капала вода. У тих же самих квартирах була неправильно змонтована опалювальна система – із труб постійно текла вода. Все це тягнуло за собою такі неприємні наслідки, як грибкові явища та пліснява, яка негативно впливала на здоров'я людей та на саму споруду. В деяких з них на стелях через постійну вологість і підтікання почала сипатися штукатурка і тексти вода [8, арк.2]. Саме приголомшливе те, що такі будинки здавалися в експлуатацію і перевірялися міським комітетом народного контролю, і лише через певний час на сторінках періодичної преси з'являлися подібні скарги жителів квартир.

Частим явищем ставало халатне ставлення до матеріалів з боку робітників. Ситуація сталася на БМУ «Промбуд – 3»: біля корпусу 1 – а було вивантажено 1000 шт. цегли. Старший майстер В.Передній дав наказ перенести її, але завдання не було виконано.



Під час земляних робіт інший майстер Г. Швець дав наказ екскаваторнику гусеничного трактора рухатися по цеглі. Таким чином, усі 1000 шт. було пошкоджено [6, арк. 2].

Зниження якості виробництва відбувалося і через те, що будівельники виконували роботу декілька разів. Це було спричинено тим, що не узгоджувалися плани побудови. Так, типовий приклад, на будівельному майданчику «Промжитлобуд – 3» штукатурки підготували стіни та пофарбували. Буквально через день прийшли робітники, яким потрібно було прокласти труби. Вони пробили кувалдою в стіні отвір більший, ніж потрібно, відповідно, штукатурка посипалася. Після прокладення труб цю помилку потрібно було виправити. У результаті, робітники нехотя знову заштукатурили стіну, але на тому місці з'явився горб[7, арк.2].

Ми розглянули історію затвердження проектів будівництва мікрорайонів в СРСР. Нам вдалося порівняти розвиток мікрорайонів в США та СРСР і, можна зробити висновок, що в обох країнах вони відіграли свою роль за призначенням, але з деякими функціональними відмінностями. У США мікрорайони стали явищем сегрегації для темношкірого населення, а в СРСР за умови відсутності приватної власності – зручним місцем для створення сім'ї. Нам вдалося виявити лише декілька прикладів халтури при спорудженні жилих мікрорайонів м.Ніжина. Такі відступи в роботі були спричинені швидкими темпами будівництва та здешевленням виробничих засобів. У свою чергу, людський фактор теж відіграв значну роль при викраденні матеріалів і неякісній їх заміні або взагалі замовчуванню. Прорахунки в роботі були і через неузгодженості плану забудови. Найяскравіше це відображено під час оздоблювальних робіт, по закінченню яких стіни знову руйнували і прокладали труби. І один із найголовніших факторів бракоробства – це халатне ставлення виробників, спричинене штурмівщиною будівництва, і той факт, що контролюючі органи не звертали належної уваги на виконану роботу.

Незважаючи на чималу кількість недоліків, які виникали при побудові житлових кварталів, все ж таки населення країни отримало своє власне житло. Швидка урбанізація прискорила розвиток житлового будівництва і перегляд планів забудови міст. Варто зауважити, що в порівнянні з довоєнними часами рівень життя суттєво піднявся.



## Література

1. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської області, ф. 7627, оп.1, спр. 4, арк. 126.
2. Жадейко П. Місце кожної цеглини – в стінах новобудов / Під прапором Леніна. 1964. № 95. 16 червня.
3. Народний контроль. Будувати на совість / Під прапором Леніна. 1965. №137. 28 серпня.
4. Лучкін М. Без дисципліни і якості немає / Під прапором Леніна. 1974. № 48. 27 березня.
5. Миський комітет народного контролю. Бракороби / Під прапором Леніна. 1974. №106. 6 липня.
6. Штанько І. Гусеницями по цеглі / Під прапором Леніна. 1974. № 202. 20 грудня.
7. Шилов А. З чого починається якість? / Під прапором Леніна. 1975. № 38. 7 березня.
8. Білий С. А в документах ажур... / Під прапором Леніна. 1984. № 47. 25 березня.
9. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.). К.: Альтернативи, 1999.
10. Верт Н. История советского государства. 1900–1991: пер. с фр. М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
11. В. Я. Вольфензон. Вопросы планировки и застройки городов за рубежом. М.: Госстройиздат, 1957. С.157, ил.
12. Гирич Я. Вплив містобудівної політики на урбанізацію в УРСР (друга половина 50-х – початок 60 рр. XXст.) // Історія. 2007. №89. С. 73–76.
13. Горлов В. Опыт Франции в решении жилищного кризиса в СССР // Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки. 2018. №4. С. 213–218.
14. Горлов В. Н. Хрущёв и переход к массовому жилищному строительству в Советском Союзе // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2017. № 1. С. 71–81.
15. Донець А. Житлове забезпечення містян Ніжина (1953–1964рр.) // Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів. 2016. №15. С. 58–59.
16. Эйнгорн А. Л. Методика микрорайонирования территории города // Проектирование социалистических городов. Вып. VI–VII. X., 1937. С.60.
17. Містобудування. Довідник проектувальника. Видання друге, доповнене. (За заг. ред. д-ра архітектури Т. Ф. Панченко) К. Укрархінформ, 2006. С. 192.
18. Косенкова Ю. Л. Конкурс на составление экспериментальных проектов жилого микрорайона города. 1945–1946 г. // Архитектурное наследие. Вып. 40. НИИ теории архитектуры и градостроительства. М.: 1996. 216 с., ил.
19. Кудрицький А. Чернігівщина енциклопедичний довідник. К.:

Українська Радянська Енциклопедія імені М.П.Бажана, 1990. 1008 с.

20. Лук'янець О. Житлове будівництво у містах Української РСР (1950-ті роки) // Гілея. 2010. № 37. С. 160–165.

21. Мельник А. Житлова проблема як складова повсякденного життя робітників підприємств чорної металургії УРСР (1950–1960-і рр.). // Гілея. 2018. С. 76–79.

22. Огородникова О.А. Массовое жилищное строительство в истории советской повседневности // Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. 2018. № 3.

23. О судебной практике по делам о приписках и других искажениях в государственной отчетности по выполнению планов. Режим доступа: [http://www.libussr.ru/doc\\_ussr/usr\\_5744.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5744.htm).

24. Планировка и застройка городов / В. В. Бабуров, П. И. Гольденберг, Л. С. Зелеская та ін. М.: Государственное издательство, 1956. 350 с.

25. Тевікова О. Матеріально – побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.) // Український історичний збірник. 2009. Вип. 12. С. 244–252.

26. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. М.: Вагриус, 1997. 560 с.

27. Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950 – 1960-ті рр.): житлове забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2013. № 18.

## Новітня українська історіографія судової системи Гетьманщини

**Мельник О. І.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Потапенко М. В.**, кафедра історії України

*В статті висвітленні етапи дослідження судової системи Гетьманщини в період незалежності України. Представлена характеристика джерельної бази й новітні оцінки дорадянського і радянського історіографічного доробку з теми.*

**Ключові слова:** Гетьманщина, судові реформи, правова система, судочинство.

Зі здобуттям незалежності України інтерес до вивчення судочинства козацької держави надзвичайно посилюється. Ця тематика фігурує в наукових розробках багатьох вчених. Слід відзначити, що



проблематикою судочинства Гетьманщини в більшій мірі цікавлять-ся науковці правознавчого напрямку, ніж історики.

Судово-правова система Лівобережної України XVII – XVIII ст. загалом знаходиться в полі зору таких дослідників, як Л. Гамбург, С. Дегтярьов, Т. Остапенко, Б. Стецюк, Н. Сиза, О. Биркович, І. Бойко, О. Гуржій.

У пропонованій статті ми плануємо висвітлити особливості процесу дослідження судочинства часів Гетьманщини у вітчизняній історичній науці впродовж 1991–2021 рр.

Л. Гамбург здебільшого зосереджується на судових реформах XVIII ст. в Лівобережній Україні, які проводили гетьмани Д. Апостол та К. Розумовський, узагальнюючи та систематизуючи історичну інформацію про них. Дослідник встановив, що Д. Апостол заборонив апелювати до судових органів Російської імперії без його відома та дозволу.

Т. Остапенко доводить самобутність правової системи Гетьманщини, взаємозв'язок різних правових норм. На його думку, саме звичаєве право, яке було тісно пов'язане з нормами писаного права, регулювало більшість сторін суспільного життя та найкраще відповідало інтересам населення [3, с. 4].

І. Бойко надає широкий аналіз джерел права, правових норм цивільного, кримінального та процесуального права, описує процес кодифікації права на Лівобережній Україні у XVIII ст., а також наводить причини незатвердження «Прав, за якими судиться малоросійський народ» Сенатом. І. Бойко також надає високу оцінку судовим реформам К. Розумовського, оскільки вони дали змогу відділити судову владу та адміністративну владу [1, с. 31–112].

Н. Сиза пропонує власну періодизацію розвитку судочинства козацької держави: 1648–1722 рр. – період формування власного судочинства Гетьманщини; 1722–1760 рр. – зміни судової системи, спричиненні зростанням російського імперського впливу; 1760–1783 рр. – судові реформи гетьмана К. Розумовського та знищення української автономії [4, с. 8].

Видатний український історик О. Гуржій в процесі вивчення соціально-економічного та політичного становища українських земель у XVII–XIX ст. широко торкається проблематики судово-правової системи Гетьманщини. Він вважає, що у її розвитку була зацікавлена саме козацька старшина.

Значний внесок у вивчення історії права України зробив Б. Стецюк. Він детально розглядає кримінальний процес періоду Гетьман-

щени, наголошуючи на розмежуванні в цей час процесуального права на цивільно-процесуальне і кримінально-процесуальне [5].

При вивченні періоду Гетьманщини та її судочинства історики та правознавці користуються рядом джерел. Серед них можна виділити: документи з фондів першої Малоросійської колегії: укази наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії; укази представникам російської владним інституціям в Україні; ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади; реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною; документи, які стосуються діяльності Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду; документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації, наприклад, справи московських центральних установ, що керували Гетьманщиною, справи місцевих українських установ; ділова документація та універсали гетьманів; судові документи та протоколи; правові кодекси та зводи, у тому числі «Права, за якими судиться малоросійський народ»; акти полкових судів (зокрема Полтавського), справи окремих полків; акти окремих старшинських родин (Полуботків, Лизогубів, Галаганів тощо); царські грамоти, сенатські укази.

Варті уваги і дослідження Т. Матвєєвої, яка також здійснює комплексний огляд тих правових джерел, якими користувалися при здійсненні судочинства на території Гетьманщини. Дослідниця доходить висновку, що одночасне функціонування на території козацької держави різнорідних правових норм створювала плутанину, сприяла винесенню суперечливих рішень у справах [2, с. 50].

Досліджує правову систему Гетьманщини другої половини XVII-80-х років XVIII ст. Т. Остапенко. Розглядаючи Литовський статут 1588 р. в якості чинника впливу на право козацької держави, науковець вказує, що козацька старшина зверталася до цього кодексу як до зводу шляхетського права, так як прирівнювала себе до шляхетського стану [3, с. 213].

Таким чином можемо стверджувати, що проблематика українського судочинства за часів Гетьманщини не втрачає актуальності й привертає увагу не лише істориків але й правознавців. Поряд із розширенням джерельної бази дослідження відбувається переоцінка історіографічного доробку з теми. Судочинство та судоустрій Гетьманщини все більше розглядаються як складна і незбалансована система, в якій було безліч суперечливих норм, які посилювали соціальну напругу в Гетьманщини, особливо ж у майнових питаннях.



## Література

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. Львів: Світ, 2000. 120 с.
2. Матвєєва Т.О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII ст. // Університетські наукові записки. 2013. №1 (45). С. 48–51.
3. Остапенко Т. О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / кер. роботи Н. В. Аніщук; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2011. 21 с.
4. Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Сиза; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2002. 19 с.
5. Стецюк Б. Р. Кримінальний процес у правовій системі Гетьманщини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2008. 21 с.

### Проблеми історії українського козацтва на сторінках наукового часопису «Краєзнавство» (90-ті рр.– 2020 р.)


**Пархітько А. С.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*У статті проаналізовано матеріали проблеми в історії українського козацтва на сторінках часопису «Краєзнавство» у період з 1991 року – до кінця 2020 року включно.*

**Ключові слова:** українське козацтво, українські студії, козакознавчі студії, «Краєзнавство», редакційна колегія, головний редактор.

Українське козацтво – унікальне явище в європейській історії. Його особливість полягає у тому, що воно стало окремим суспільним станом із визначеними правами мало свою територію, незалежну від державної адміністрації. Поява цієї нової соціальної сили була обумовлена передусім посиленням соціального, економічного та релігійного гноблення широких верств населення. Тому воно викликає великий інтерес для неперервного дослідження серед науковців.

===== 

Актуальність теми на сьогодні є важливою в історико-науковому контексті. Адже період козаччини є важливим етапом в утворенні української державності. Слід додати, що у попередні роки прослідковується активізація досліджень козацького минулого, на сторінках історичного журналу «Краєзнавство». В ньому історики-науковці актуалізують питання від часу виникнення козацтва до другої половини XVIII століття.

Метою нашого дослідження є спроба, здійснити аналіз статей на предмет козакознавчих студій на сторінках журналу «Краєзнавство» у 90-х – 2020 рр.

Завдання нашого дослідження полягатиме у тому, щоб структурувати наукові розвідки за змістом та з'ясувати їх історіографічну та джерельну базу.

Часопис «Краєзнавство» був заснований у 1927 році в місті Харків, як друкований орган Українського комітету краєзнавства (УКК) і видавався до 1930 р. Ці чотири роки головним редактором журналу був М.Г. Криворотченко. Часопис було створено як «журнал для масового краєзнавця», перед яким ставилося завдання забезпечити координацію в українському краєзнавчому русі. У 1920-1930-х роках через проблеми фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим процесом в УСРР та політичних репресій проти УКК журнал припинив існування. Відродження видання часопису «Краєзнавство» відбулося у 1993 р. (свідоцтво про реєстрацію від 24 липня 1992 р.) у Києві Всеукраїнською спілкою краєзнавців України 2008 р. отримала статус Національної – НСКУ як науково-популярне видання.

Тематика журналу присвячена історії краєзнавчого руху в Україні та провідних галузям краєзнавства, а також збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, пам'яткознавства та туристичної справи, питанням історичної регіоналістики, мікроісторії та історії повсякденності, видатним постатям, висвітлюються сучасні краєзнавчі події. У журналі є постійні рубрики: «Літопис українського краєзнавства», «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення», «Краєзнавство в особах», «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», «Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи», «Історія України у світлі регіональних досліджень», «Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс», «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя» та інші. Періодичність виходу



номерів часопису з 1991 р. до 2010 р. була комбінована, тобто в одному випуску могло бути одразу декілька номерів. З 2010 року журнал почав виходити стабільно – чотири номери на рік.

З моменту проголошення Акту про незалежність України у даного наукового збірника головний редактор змінювався лише два рази. У 1993-2011 рр. ним був Тронько Петро Тимофійович, а з 2012 року Реєнт Олександр Петрович, який є й нині чинним головним редактором. Склад редколегії суттєвих змін не зазнавав. Персоналії залишалися ті самі, змінювалися лише посади, які вони займали. Структура та оформлення журналу суттєвих змін не зазнавали. Обкладинка журналу була в яскравих кольорах із зображенням визначних осіб, місць та пам'яток України.

Слід зазначити, що статті по козацтву публікувалися не кожного року, а перші праці, з моменту проголошення незалежності України, були надруковані у 1999 році й присвячені 350-річниці української національно-визвольної революції. Це праці Л. Баженова [2], В. Степанкова [22], Ю. Мицика [11], П. Михайлини [10] та О. Савчука [14]. У праці Л. Баженова «Події української національно-визвольної революції 1648–1657 років на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ століття» [2]. Автор ставив перед собою завдання систематизувати та проаналізувати праці про національно-визвольну революцію, які публікувалися у другій половині ХХ ст. Спираючись на праці І.П. Крип'якевича, В.О. Голобуцького, А.І. Барановича, А.М. Анаповича, В.А. Смолія та інших, історик висвітлив їхні точки зору з питань української революції. Він прийшов до висновку, що найбільш сприятливий і плідний період у дослідженні історії Визвольної війни ХVІІ ст., в цілому в Україні й на Поділлі, зокрема, припадало на 90-ті роки. Характерною рисою цього явища є те, що героїкою середньовічної минувшини захопилася молодь, зросло нове покоління науковців і краєзнавців, позбавлених ідеологічної заангажованості й здатних з позицій історичної правди об'єктивно висвітлювати позитивні та негативні сторони визвольних змагань [2, с. 59].

Ю. Мицик у своїй розвідці «Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Поділлі» [11] вводить нові джерела – листи з польських архівів, які були написані представниками вищого польського командування та представниками середньої шляхти. Характерною рисою цих документів є вороже ставлення їхніх авторів до національно-визвольної



війни українського народу. Водночас саме в цих листах подається низка важливих фактів стосовно воєнних дій саме на Поділлі у 1650-1655 рр. Описавши кожен з листів, Юрій Мицик зазначає, що кожен з наведених документів проливає додаткове світло на героїчну боротьбу українського народу проти Речі Посполитої, яка точилася на землях Поділля в роки національно-визвольної війни й цим вони є важливі й для істориків-професіоналів, і краєзнавців, і всіх, хто цікавиться минулим рідного краю [11].

Цікавим науковим доробком стала праця О. Савчука «Проблема козаччини у історико-краєзнавчому русі 60-х – 80-х рр. ХХ ст.» [14]. У дописі розповідається, яким чином період козаччини було залучено у історико-краєзнавчому русі 60-х років ХХ ст., та як він вплинув на історичні пам'ятки українського козацтва. Проводиться й опис започаткування краєзнавчих пам'яток історії козацького періоду.

Наступного року було опубліковано лише одну працю О. Струкевича «Прийняття політичних рішень у Гетьманщині» [23]. На основі аналізу історіографічних праць Л. Окиншевича, Б. Крупницького, Д. Дорошенка та інших, а також джерельних матеріалів було проведено дослідження на предмет прийняття рішень та їх прийняття на Гетьманщині. У висновках до статті зазначалося, що еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчує, що політична система Гетьманщини розвивалася за європейськими зразками від прийняття рішення безпосередньо народом, через монополізацію цих процесів політичною елітою та її інституціями до прийняття суспільно значущих рішень у представницькому органі [23, с. 163]. Отже, описані методи й прийоми прийняття рішень засвідчують, що політична культура української еліти другої половини XVII–XVIII ст. за найпоширенішою типологізацією була активістською та активістсько-підданською.

Наступні праці на предмет козакознавчих студій було опубліковано у 2008 році. Це історичні розвідки О. Сакала «Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку)» [16] та Ю. Гузенка, А. Войтенка «Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст.» [4]. Олександр Сакало за основу своєї статті взяв статистичні дані розписів села Ведмежего за період з 1765 по 1772 роки та проаналізував структуру сім'ї типових українських домогосподарств Гетьманщини другої



половини XVIII століття. У праці автор поставив перед собою завдання визначити середню населеність та поколінний склад домогосподарств, а також дослідити структуру кожної родини, з'ясувати типологію домових спільнот такого типового українського села, як село Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку за допомогою класифікації сімейних домогосподарств, розробленої британським дослідником П. Ласлеттом. У результаті проведено дослідження вчений-історик прийшов таких висновків: по-перше, село Ведмеже мало достатньо високі показники середньої населеності домогосподарств; по-друге, аналіз поколінного складу родин засвідчив перевагу трипоколінних сімей над двопоколінними як у загальних показниках по селу, так і серед домогосподарств духовенства та козаків; по-третє, розгляд структури домогосподарств з метою їх типологічної класифікації продемонстрував суттєву перевагу складних сімей над простими [16, с. 171].

У центрі уваги наукового доробку Юрія Гузенка та Анатолія Войтенка «Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст.» [4] закладена ідея розкрити вміння та історію козаків застосовувати зброю в поєднанні з різного роду польовими укріпленнями і способами шикування піхоти в залежності від обстановки в бою. Для цього авторами було використано широкий обсяг історіографічної бази, а саме праці В.Е. Маркевича, А.Б. Жука, Д.І. Яворницького, Ю.А. Мицика, В.В. Корнієнка, В.О. Голобуцького та інших. Провівши аналіз джерельної інформації, автори дійшли висновків, що до головних аспектів застосування ручної вогнепальної зброї можна віднести наступні: відмова від старих зразків вогнепальної зброї (важких мушкетів із гнотовим замком); намагання використовувати озброєння з більш надійними кременевими замками; використання ручної вогнепальної зброї у поєднанні з всілякими укріпленнями; використання своїх, випробуваних у бойових діях шикувань піхоти, що дозволяло збільшити скорострільність і щільність вогню; застосування різних форм залпової стрільби залежно від обставин бою; маневрування кінноти і піхоти з одночасним веденням вогню; вогонь із засідок [4].

У 2009 р. статей по козацькій історії в часописі не друкувалося. У 2010 р. таких історичних розвідок налічувалося вже дві. Це праці І. Сердюка «Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку)» [19] та Т. Адамуса «Ма-

гічні практики на території Гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст.» [1]. Ігор Сердюк у своїй статті вивчає особливості укладання повторних шлюбів у Гетьманщині другої половини XVIII ст. за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку. Провівши дослідження, автор дійшов висновків, що вдівці і вдови були активними учасниками шлюбного ринку. За їхньої участі відбувалося більш ніж третина всіх вінчань. Щодо ситуації на шлюбному ринку у Яреськах, то тогочасні суспільні стереотипи, ціннісні орієнтації, меркантильні і господарські міркування спонукали до поєднання передусім вдівця і вдови. Специфіка статевої структури населення ставила чоловіка у більш вигідне становище, давала можливість вибору пари, тому шлюби вдівців і дівчат були не рідкістю. Жінці, а особливо з дітьми, доводилося орієнтуватися насамперед на вдівців, їхні шлюби з парубками вважаємо винятками. Доволі поширеними виявилися випадки третіх (для одного з подружжя) шлюбів, котрі офіційно дозволялися, але сприймалися радше негативно.

У 2011 р. вийшло декілька розвідок на козацьку тематику. Всі вони були присвячені 300-річчю Олешківської Січі. Авторами цих статей були Т. Чухліб [26], О. Гуржій [5], Г. Швидько [27], О. Титова [25], А. Сокульський [21], Д. Казіміров [7] та В. Дмитрук [6]. Детальніше ми розглянемо лише декілька з них, а саме дослідження Тараса Чухліба «Передісторія Олешківської січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709 – 1711 рр.)» [26] та Ганни Швидько «На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини XIX ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва» [27].

У статті «Передісторія Олешківської січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність кримського ханства (1709 – 1711 рр.)» [26] Тарас Чухліб проаналізував характеристику відносин Запорізької Січі з урядами Московського царства, Королівства Швеція, Кримського ханства та гетьманату України. Він також вказав на причини, які спонукали запорізьких козаків заснувати Олешківську Січ у 1711 році. Ганна Швидько, в свою чергу, у науковій праці «На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини XIX ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва» [26] наводить опис етнографічної подорожі письменника та етнолога О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який описував у своїй мандрівці життя мешканців колишнього Запоріжжя на Дніпрі. Також вчений зазначав, що його огляд залишків Олешківської Січі



відзначився на його ставленні до пам'яток минулого та вивченні історії українського козацтва загалом.

У наступному році друком вийшла праця, автором якої був Іван Тимів «Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калушині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки» [24]. В основу статті автором було закладено розповідь про похід Яна Собеського у жовтні 1672 р. на війська татар, основні бойові дії та його наслідки. Метою статті стало: на основі історичних джерел простежити перебіг збройної боротьби польських військ і українського населення з татарами під час походу Яна Собеського на татарські чамбули 5-14 жовтня 1672 р.; встановити хронологічну послідовність подій; виправити наявні фактографічні неточності та визначити напрямки подальших досліджень цієї проблеми [24, с. 161]. У висновках автор підсумував весь матеріал свого дослідження та в декількох словах описує перебіг подій під час битви.

У 2013 р. авторами праць були Петро Баранець «Історія козацько-старшинського роду Бороховичів» [3] та Олександр Сакало «Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст.» [17]. П. Баранець у статті, на основі проведених досліджень Полтавським краєзнавчим музеєм та Полтавським національним педагогічним університетом ім. В. Г. Короленка, розповідає про рід Михайла Бороховича, який був гадяцьким полковником. У праці наводилась інформація про походження роду, їхнє сімейне дерево, опис майна М. Бороховича та інші подібні дані про родину.

У статті «Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст.» [17] О. Сакало, спираючись на статистичні дані розписів 15 українських сіл Лубенського полку за період 1758 по 1782 роки, ставить завдання проаналізувати типологію та структуру домогосподарств козаків Гетьманщини у період другої половини XVIII ст. Йому вдалося виконати мету свого дослідження і у висновках автор зазначає, що всі домогосподарства мали розподіл на три основні типи в залежності від структури сім'ї, а саме: прості (нуклеарні), розширені та мультифокальні. Окрім названих трьох основних типів, існують також домогосподарства, які складаються з однієї особи й такі, що не утворюють сімей [17, с. 121]. Тобто дане дослідження дає нам змогу зрозуміти що протягом другої половини XVIII ст. серед населення Гетьманщини переважали складні форми сімейної організації, де домогосподарство не є виключенням.

У 2014–2015 рр. на сторінках журналу «Краєзнавство» публікації на предмет козако-знавчих студій друком не виходило. А

у 2016 р. таких праць нараховувалося дві. Їх авторами були Н. Саєнко «Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України» [15] та І. Сердюк «Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.» [18].

Н. Саєнко у статті «Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України» [15] метою своєї роботи ставив вивчення складу, статево-вікової структури та типології козацьких родин Батурина за даними переписної книги міста. Провівши аналіз відібраної ним інформації автор зробив декілька основних висновків: 1) двори козаків-підпомічників у кількісному плані мали значну перевагу над домогосподарствами виборних козаків; 2) упродовж 1750-1760-х років відбувається приток трудових іммігрантів до Батурина, що пояснюється бурхливим розвитком економіки міста; 3) зафіксована надзвичайно мала кількість населення похилого віку; 4) за результатами типологічного аналізу серед козаків Батурина домінували родини нуклеарного типу, на другій позиції знаходилися розширені домогосподарства, а на третій мультифокальні; 5) середня населеність родин козаків у цілому становила 4,7 особи та за кількістю поколінь панівними були двопоколінні родини (батьки і діти) [15, с. 119].

Цікавою працею є наукова розвідка І. Сердюка «Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.» [18], у якій за основу взято історико-демографічні методики, за допомогою яких проводився аналіз структури дитячого населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Автор на основі історіографічних і статистичних даних з даної теми у статті наводить різного року графіки і таблиці, та підсумовуючи зауважив, що відносна чисельність дітей різного віку залежала від коливань народжуваності/смертності, й могла бути змінена впливом голоду, недороду, епідемій. Як свідчать результати проведеного дослідження у праці, дитяча когорта була дуже чутливою до подібних впливів, а тому може бути своєрідним інструментом їх виміру.

Протягом 2017–2018 р. з тематики українського козацтва на сторінках журналу «Краєзнавство» друком вийшло дві статті. Перша з них написана Ігорем Сердюком «Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст.» [20], у якій автор за допомогою матеріалів Генерального опису Лівобережної України за період 1765–1769 рр. Гетьманщини. Метою свого дослідження І. Сердюк ставить проаналізувати наявну в нього інформацію та встановити чисельність



дітонороджень. У статті вчений аналізував різного роду факти, що впливають на народжуваність, та прийшов до висновків, що визначена кількість 4–7 дітонороджень є усередненою, вона розрахована для усіх жінок дітородного віку. Однак, якась їх частина була безплідною, або ж мала проблеми з дітонородженням, що «на практиці» дещо підвищувало усереднене число.

Друга стаття присвячена питанню висвітлення етнічного та соціального складу козацької старшини Бузького козацького війська. Мається на увазі, стаття А. Ложешника та О. Ложешника «Козацька старшина Бузького війська: особливості етнічного та соціального складу» [9]. Автори статті спиралися на віднайдені ними архівні документи Державного архіву Одеської області та Російського державного військово-історичного архіву. Головною метою авторського дослідження, за допомогою вищезгаданих матеріалів, з'ясувати етнічний та соціальний склад вже згаданого війська. Також висвітлюється питання участі старшини у військових операціях війни з Наполеоном та російсько-турецьких війнах. Важливим доповненням статті став опублікований у ній рапорт та формулярні списки сотників Бузького війська за 1815 р.

У 2019 році статей було опубліковано більше, порівняно з попереднім роком й нараховувалося три одиниці. Це статті В. Потульницького та Г. Потульницького «Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака» [13], Г. Казьмирчука та М. Казьмирчука «Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр.» [8], П. Олешка «Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового» [12].

Цікавою історичною розвідкою стала праця В. Потульницького та Г. Потульницького «Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака» [13]. Метою статті є за допомогою особистого архіву Омеляна Пріцака та інших історіографічних праць у дослідженні прослідкувати перетворення козацтва з побутового у суспільно-політичне явище та описати його ставлення взагалі до українського козацтва. У висновках автори вказали, що умовно період життя вченого можна поділити на три періоди: німецький, американський та український. Але головне те, що під час кожного з цих періодів вчений досліджує різні аспекти українського козацтва. Загалом Історіософське бачення козацтва Омеляном Пріцаком, сконструйоване протягом тривалого історичного періоду та дослідження спадщини українських державотворців від

Сагайдачного і Хмельницького до Мазепи та Орлика, є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів української та світової історії на теренах Східної Європи.

Провівши аналіз праць журналу «Краєзнавство» на предмет козако-знавчих студій за період 1991–2020 рр., констатуємо, що їх налічувалося 27 одиниць. Варто зробити декілька таких висновків. По-перше, протягом цього періоду зовнішній вигляд та внутрішня структура журналу не змінювалася. По-друге, періодичність виходу журналу до 2010 року була комбінованого виду. Причиною цьому були фінансові проблеми журналу, а також зміни головного редактора та складу редколегії, що також вносило свої корективи у періодичність виходу часопису. По-третє, тематика статей журналу присвячена основним періодам українського козацтва. Праці в деяких номерах було опубліковано до річниці певної історичної події. Отже, на сторінках журналу «Краєзнавство» опубліковано малу кількість статей, але варто зауважити, що в них вміщено вагомий інформативний пласт оснований на джерельній базі та має вагоме значення для наукового кола людей.

### Література

1. Адамус Т. Магічні практики на території гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 56-63.
2. Баженов Л. Події української національно-визвольної революції 1648-1657 років на Поділлі та Південно-Східній Волині // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 58.
3. Баранець П. Історія козацько-старшинського роду Бороховичів // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С. 56-60.
4. Гузенко Ю., Войтенко А. Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст. // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 183.
5. Гуржій О. Олешківська січ (1711–1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 230-236.
6. Дмитрук В. Олешківській Січі – 300 років // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 275-277.
7. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 215-222.
8. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. // Краєзнавство. – 2019. – №3. – С. 174.



9. Ложешник А., Ложешник О. Козацька старшина Бузького війська: особливості етнічного та соціального складу // Краєзнавство. – 2018. – №1. – С. 174.

10. Михайлина П. Населення Брацлава у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI ст. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 74.

11. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 69.

12. Олешко П. Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового // Краєзнавство. – 2019. – №4. – С. 84.

13. Потульницький В., Потульницький Г. Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Прицака // Краєзнавство. – 2019. – №2. – С. 112.

14. Савчук О. Проблема козаччини у історико-краєзнавчому русі 60-х–80-х рр. XX ст. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 78.

15. Сасенко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України // Краєзнавство. – 2016. – №1-2. – С. 115.

16. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 168.

17. Сакало О. Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С. 117-123.

18. Сердюк І. Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. // Краєзнавство. – 2016. – №3-4. – С. 87.

19. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С. 47-55.

20. Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2017. – №3-4. – С. 161.

21. Сокульський А. До питання про локалізацію та архітектурне облаштування Олешківської січі // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 248.

22. Степанков В. Боротьба мешканців Подільського воєводства проти відновлення польського панування в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С. 62.

23. Струкевич О. Прийняття політичних рішень у Гетьманщині // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С. 162.

24. Тимів І. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки // Краєзнавство. – 2012. – №4. – С. 156-164.

25. Титова О. Археологічне вивчення Олешківської січі низового Дніпра // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 240-247.

26. Чухліб Т. Передісторія Олешківської січі: політичні причини



переходу запорожців під зверхність кримського ханства (1709 – 1711 рр.) // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 223-229.

27. Швидько Г. На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини ХІХ ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва // Краєзнавство. – 2011. – №2. – С. 236-240.

## Участь України в міжнародних миротворчих операціях

**Пішта А. Я.**, магістрант ІІ року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **проф. Бойко О. Д.**, кафедра історії України

*У статті розглядається проблема участі України в міжнародних миротворчих операціях. Аналізуються національна законодавча база, на яку спирається процес реалізації миротворчих місій. Характеризуються основні миротворчі акції, у яких брали участь Збройні Сили України. Робляться висновки про перспективи участі України в миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій.*

**Ключові слова:** миротворчі операції, підтримка миру та безпеки, місія, примушення до миру, Збройні Сили України, ООН, НАТО, ОБСЄ.

XX–XXI сторіччя стали часом масштабних воєн та серії локальних конфліктів у різних куточках світу, що мали тенденцію до створення проблем планетарного масштабу. За цих обставин різко зросла роль і значення миротворчої діяльності, яка стала дуже важливим фактором у світовій геополітиці. Особливо це стало помітно після розпаду Радянського Союзу, коли руйнація біполярної системи світопорядку призвела до бурхливої хвилі локальних конфліктів. Така ситуація гостро поставила питання про ефективну міжнародну миротворчу діяльність, яка б дозволила уникнути катастроф світового масштабу. Активну участь у миротворчих процесах сучасності з моменту проголошення державної незалежності бере Україна.

Миротворча діяльність Збройних Сил України не залишилась поза увагою дослідників. Історіографія з цієї теми складається з праць, у яких висвітлюються загальні підходи до зміцнення воєнно-



політичної безпеки у світі і ролі Збройних Сил України у цьому процесі, а також міститься інформація про міжнародну миротворчу діяльність за участю українських вояків. У ряді праць здійснено воєнно-політичний огляд миротворчих операцій, розкривається співробітництво України та її Збройних Сил з ООН, НАТО та ОБСЄ, досліджуються правові засади діяльності миротворчих сил ООН, соціально-правовий захист військовослужбовців миротворчих контингентів. Науковці Національної академії оборони України у своїх працях розглядають різні аспекти участі підрозділів і частин Збройних Сил України у миротворчій діяльності – тактику дій підрозділів, інженерне, морально-психологічне забезпечення. Помітне місце в історіографії посідають публікації керівників військового відомства України, які в різні роки були учасниками прийняття воєнно-політичних рішень щодо застосування Збройних Сил України у врегулюванні воєнних конфліктів. Це, зокрема, праці О. Кузьмука, В. Шкідченка, О. Затинаяка, А. Гриценка, які більше спеціалізувалися на питаннях військової участі України в міжнародних миротворчих операціях, зокрема вони досліджували аспекти військової присутності українських військових на території іноземних держав, а також займалися вивченням процесу співпраці та співробітництві України з міжнародними організаціями та державами. Різні аспекти проблеми участі Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки аналізуються у роботах В. Богдановича, О. Гогоша, Л. Голопатюка, В. Гречанінова, Н. Р. Єзерського, О. Затинаяко, М. Кобзаря, І. Коропатніка, М. Лисака, О. Мельника, Л. Панченко Г. Перепелиці, В. Шамрая та інших [1–6, 10–17]. Автори цих досліджень часто приходять до висновків, що Україні потрібно модернізувати власну військову сферу, а також вони наголошують, що участь України в міжнародних миротворчих операціях є позитивною, оскільки Україна тепер має можливості розвиватися та практично бачити власні недоліки та усувати їх в рамках євро-атлантичної інтеграції.

Однією з цікавих дослідниць сучасної миротворчої діяльності України є Панченко Л. Є., яка приділяє значну увагу правовим нормам та регулюванню міжнародної миротворчої діяльності на рівні законів. Зокрема вона аналізуючи юридичне забезпечення процесу миротворчості, зауважує, що хоча у національному законодавчому полі напрацьовано велику кількість документів, які регулюють діяльність України на міжнародній арені, зокрема, у миротворчій діяль-

ності, але в українській нормативно-правовій базі щодо питання миротворчої діяльності є багато неточностей, а також наголошує, що потрібно вдосконалювати правову базу для уникнення колізій. Також саме ця дослідниця вперше досліджує терміни як категорії правового розуміння у міжнародній миротворчій діяльності України.

Якщо звернутися до історії проблеми, то слід мати на увазі, що з давніх часів для врегулювання конфліктів, у тому числі і збройних, залучалася третя сторона для пошуку мирного їх вирішення. У давні часи третьою стороною часто виступали авторитетні в суспільстві діячі. Так, у середньовічній Європі третьою стороною при врегулюванні конфліктів був Папа Римський, але він виконував, швидше, функції арбітра, а не посередника. Сьогодні ми живемо в глобальному світі, коли в одній частині світу щось трапляється, ми це відчуваємо в іншому кінці цього світу.

Тому фактично у такій глобальній системі жодна з держав, не може забезпечити власної безпеки. На сьогодні досить часто виникають конфлікти між державами з різних приводів, також досить частими є екологічні катастрофи, які впливають на життя не тільки певної країни, але й певного регіону та навіть цілого світу. Тому досить важливо тепер враховувати не лише певні регіональні фактори, які впливають на ситуацію в певній області, регіоні, а й фактори світового масштабу. Щоб протистояти загрозам світового масштабу, наприклад, як світовий тероризм, розповсюдження зброї потрібно об'єднуватися в регіональні, світові системи безпеки, які будуть здатні протистояти таким викликам світового рівня.

Україна як держава, яка розташовується в майже в центрі Європи теж не є осторонь цих подій. Вона як цивілізована держава чітко і однозначно проголосила курс на військову, економічну європейську інтеграцію. Не тільки проголосивши курс на європейську інтеграцію, а й практично долучаючись до військових, зокрема, операцій, Україна бере активну участь в заходах, які спрямовані протистояти світовому тероризму, зокрема. Наприклад, наша країна долучилася до операцій в Афганістані, також направлялася загонами військових Збройних Сил України в регіони, де тривають військові конфлікти, зокрема країни Близького сходу. Україна підписала дві основних угоди про нерозповсюдження ядерної зброї в себе в країні та протистояння поширенню даної зброї у світі це угоди «План дій Україна – НАТО» та Цільовий план дій Україна – НАТО, які були підписані в 2003 році [18]. Ці юридичні документи декларують принципи боротьби проти міжнародного тероризму.




Також досить важливим аспектом європейської інтеграції є побудова відносин України в рамках майбутньої співпраці з органами безпеки світового рівня такими як Організація з питань Безпеки та Співробітництва в Європі, НАТО (Організація країн Північно-Атлантичного договору), Організація Об'єднаних Націй. Особливо важливими є відносини України з країнами Європейського Союзу, а також США, оскільки саме США є гарантом безпеки України в межах Будапештського меморандуму 1994 року, коли наша держава в обмін на позбавлення статусу ядерної держави, мала отримати гарантії безпеки. Тому одним з головних напрямків для України є співпраця з у військовій сфері, адже для того, щоб інтегруватися в європейську систему безпеки потрібно повністю модернізувати власну державу за зразком НАТО. Наша країна також співпрацює зі США в рамках дуже важливого проекту безпеки регіональних комунікацій ГУУАМ [15].

Україна бере участь в рамках дуже значної кількості операцій на різних континентах світу. Співпрацюючи з різними організаціями, вона не тільки докладає зусилля, щоб встановити мир та безпеку у світі, а й також сприяє підвищенню власного авторитету на міжнародній арені. Україна завжди була активною на міжнародній арені і тому завжди була в епіцентрі подій. Попри величезну кількість проведених операцій Україна має ще величезний потенціал для прояву та показу власної миротворчої спроможності.

Участь нашої держави у міжнародних миротворчих операціях почалася із затвердженням Верховною Радою Постанови від 3 липня 1992 року «Про участь батальйонів збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії». За період 1992–2009 рр. в операціях міжнародних організацій було задіяно близько 33 тисяч військових Збройних Сил України, загинуло 47 військових [7].

Міжнародні миротворчі операції, у яких бере участь наша країна дають можливість не тільки отримати досвід в рамках проведення військових операцій, а розвивати та модернізувати військову сферу та й в цілому почати більш тісне військове співробітництво з іноземними державами [13, с. 76–84]. Співпраця України з міжнародними операціями в рамках врегулювання та підтримки миру і безпеки у світі є дуже важливими факторами поглиблення України співпраці з Європейським Союзом, адже для того, щоб комплексно співпрацювати та поглиблювати співпрацю потрібно поглиблювати співробітництво в тому числі і у військовій сфері.

===== 

Існуюча нормативно-правова база міжнародної миротворчої діяльності України складається з актів різних гілок влади, зокрема це закони та постанови Верховної Ради України як головного законодавчого органу України та указ Президента України. Це водночас породжує деякі складнощі в урегулюванні миротворчої діяльності України. Правова база України поєднує всі норми міжнародного права і водночас ця база включає національне законодавство, яке цілком закономірно має певний баланс. Основними законами, які регулюють участь Збройних Сил України міжнародних миротворчих операціях є: Закон України «Про Збройні Сили України», Закон України «Про оборону України», статuti Збройних Сил України, інші закони, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а також міжнародні договори України, що регулюють відносини в оборонній сфері. Українські Збройні Сили за період власної Незалежності брали участь в миротворчих операціях у складі миротворчих місій, у складі колективних сил СНД, НАТО, ОБСЄ, в рамках проведення навчань НАТО, в рамках дії міждержавних договорів.

Україна як держава співпрацює з ООН як член Організації Об'єднаних Націй і за розпорядженням ООН відповідно до статуту ООН, зокрема статті 43, зобов'язана надавати на вимогу ради Безпеки ООН певні визначені загопи Збройних сил у визначені Радою Безпеки місця. Україна діє згідно статуту ООН, основними рішеннями з приводу війська здійснюється на основі прийнятих резолюцій Ради Безпеки ООН. Існують також ситуації, коли виникає юридичні колізії, наприклад, ситуація, пов'язана з державою Кувейт, коли до початку операції був підписаний міжнародний договір України та Кувейту, але договір не був затверджений Радою Безпеки ООН. Також на сьогодні досить важливо розуміти, що не завжди потрібно мати згоду Ради Безпеки ООН на початок проведення операції, можна починати миротворчі операції навіть і без згоди Ради Безпеки ООН, можна скористатися рекомендаціями, які ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН.

Правові, економічні, організаційні засади, які формують участь України в міжнародних миротворчих операціях визначає закон України «Про Участь України в міжнародних миротворчих операціях». Цим юридичним документом передбачається, що Україна бере участь в міжнародних миротворчих операціях на основі положень статуту ООН, зокрема його VII глави. Разом з тим цей закон обмежує використання Збройних Сил України під егідою Ради




Безпеки ООН. Одними з основних завдань Збройних Сил України при участі у таких операціях є врегулювання певних конфліктів, або ж створення передумов до їх врегулювання конфліктів. Однією з головних форм участі в конфлікті Збройних Сил України є спостереження у рамках військової місії, а також контроль за дотримання угод перемир'я, припинення вогню, дій між сторонами, які конфліктують. В Українському законодавстві немає терміну операції по підтримці та примушенні до миру, як це є в статуті ООН, у національному законодавстві є термін дії та заходи багатонаціональних сил, що створюються за згоди Ради Безпеки ООН. Витрати за участь Збройних сил держави в міжнародних миротворчих операціях компенсує ООН, а у рамках міжнародних договорів витрати визнаються за згодою обох сторін, які беруть участь в операції. Також одним з основних нормативно-правових документів, який теж регулює участь українських збройних сил є Закон України «Про направлення підрозділів Збройних Сил до інших держав, за яким до раніше активних форм участі в операціях додається нова форма це участь в бойових операціях.

Україна як держава брала активну роль в різних операціях, зокрема це операції по Охороні території земель колишньої Югославії, операція тривала з 1992 до 1995 років. У складі українських сил діяв окремий 240 батальйон спеціальних сил, 60 батальйон спеціальних сил, підрозділ військової поліції, група військових спостерігачів, вертолітний загін. Основними завданнями були охорона проходів колони, які надавали гуманітарну допомогу населенню.

Наступною операцією була операція, яка була проведена у Боснії та Герцеговині з грудня 1995 року до грудня 1999 років. В операції брав участь 240 батальйон спеціальних сил; основним завданням сил було не тільки підтримувати мир та безпеку, але й відбудовувати мережу соціальних закладів: лікарень, шкіл та багатьох інших, а також одним з основних завдань було надати медичну допомогу місцевому населенню [7].

З квітня 1996 р. до січня 1998 р. Збройні Сили України брали участь у миротворчих діях у Східній Славонії. У цій акції брала участь 17 окрема вертолітна ескадрилья, 70 окрема танкова група, 64 спеціальна механізована група та 8 вертолітна ескадрилья. Основним завданням операції було дотримання за виконанням домовленостей про передачу влади під контроль адміністрації ООН, супровід гуманітарних вантажів [19, с. 89–90].

═══════ 

Місія ООН в Анголі, яка тривала з січня 1996 р. до лютого 1999 р. була наступною операцією. В цій операції брала участь 901 окрема бригада, штабні офіцери, військові спостерігачі, військові поліцейські. Основним завданням сил було відновлення інфраструктури регіону [8].

Після цієї операції була операція в Косово з вересня 1999 р. до липня 2003 р. В операції брала участь окрема рота ЗСУ. Основними завданнями були чергування територій, патрулювання блокпостів, супровід сербського населення через албанську територію. У цій операції також брав участь окремий вертолітний загін, основним завданням якого були евакуація полонених, перевезення вантажів, супровід переміщення військ. З грудня 2002 р. до липня 2003 р. в операції брала участь 92 окрема бригада, 11 окремий інженерний взвод, основним завданням яких було супровід колон, патрулювання та підтримка порядку у зоні відповідальності, інженерна розвідка на місцевості, пошук та знешкодження вибухонебезпечних пристроїв, будівельні роботи та надання гуманітарної допомоги [20].

Місія ООН превентивного розгортання в Македонії була теж досить довгою і тривала з червня 1995 р. до березня 1999 р. В цій місії брав участь один військовий спостерігач. Основним завданням місії було патрулювання прикордонних територій, інформування місії про події, які могли б підірвати стабільність у регіоні.

Наступна операція була проведена під егідою ОБСЄ у Косово і тривала з грудня 1998 р. до березня 2001 р. У цій операції брали участь військові спостерігачі. Основним завданням спостерігачів були доповідь про стан справ ОБСЄ, взаємодія з владою Сербії, Югославії.

Черговим кроком України на шляху миротворчості була операція у Гватемалі, яка тривала з січня до травня 1997 р. У цій акції були використані військові спостерігачі. Основним завданням яких було офіційне припинення військових дій, здійснення контролю за положеннями угоди про припинення вогню [7].

Участь військових ЗСУ у миротворчих операціях, починаючи з операцій в Югославії надали важливий досвід Україні як державі. Наша країна зарекомендувала себе міжнародній спільноті як активний учасник операцій зі сприяння миру у світі та безпеки. Україна як держава приймала дуже активну роль в операціях з підтримки миру та безпеки у світі, цю думку доводить велика кількість операцій, яку



провели українські військові починаючи з 1992 року й до сьогодні це приблизно 28 операцій різного характеру [20].

Отже, миротворчі операції, це заходи, які спрямовані на підтримку миру та безпеки у світі. Ці дії ініціюються і запроваджуються компетентними органами відповідно до головного нормативного – правового акту міжнародних організацій, які беруть участь в миротворчих операціях – Статуту ООН. Допоміжними актами, які регулюють світову миротворчу діяльність є Конвенція про захист персоналу ООН. Ініціювати міжнародну миротворчу операцію можна без участі ООН, за допомогою міжнародних міждержавних угод за рекомендаціями Генеральної Асамблеї ООН. Українське законодавство теж регулює питання участі українських миротворчих сил операціях з підтримки миру та безпеки на підставах Закону «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях». Однією з основних причин відсутності стратегічності у питаннях участі України в міжнародних миротворчих операціях є відсутність концептуальних документів, за допомогою яких можна визначити перспективу та стратегічне значення участі України в міжнародних миротворчих операціях. Концепція сучасної миротворчої діяльності України є дуже необхідною на сьогодні для проведення далекоглядної зовнішньої політики. Для проведення вдалих операцій спільно з міжнародними організаціями потрібно вибудувати чітку стратегію участі України у миротворчих діях. Перспектива участі Збройних Сил України в миротворчих операціях є досить значною, але потрібно вдосконалювати нормативно-правову базу, а також модернізувати власну військову сферу.

### Література

1. Богданович В.Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика. Л.: ЛІСВ, 2008. 300 с.
2. Гогош О. Проблематика сучасної миротворчості. Режим доступу: <http://natoua.org/index.php>
3. Голопатюк Л. С. Миротворча діяльність Збройних Сил України у сучасній системі міжнародної безпеки. Режим доступу: <http://www.se2.dcaf.ch/serviceengine/Files/DCAF/26007/>.
4. Гречанинов В. Миротворчість: перспективні підходи в умовах сучасних війн шостого покоління. Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2000/10/20001088.html>
5. Єзерський М. Р., Ковтун О. М., Панадій К. В. Розвідувальна діяльність в міжнародних миротворчих операціях // Миротворча діяльність ЗСУ: досвід проблеми, перспективи. К., 2004. С. 62–63.



6. Зatinaйко О. Збройні сили України – головний фактор незалежності держави // Військо України. 1997. № 9. 12. С. 4–7.

7. Історія миротворчої діяльності Збройних Сил України. Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/istoriya-mirotvorchoi-diyalnosti-zbrojni-sil-ukraini.html>

8. Історія участі збройних сил України в міжнародних миротворчих операціях. Режим доступу: [https://www.sinref.ru/000\\_uchebniki-04600\\_raznie\\_2/999\\_60\\_taktika\\_uchebnik\\_2008/049.htm](https://www.sinref.ru/000_uchebniki-04600_raznie_2/999_60_taktika_uchebnik_2008/049.htm)

9. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях. Режим доступу: <https://mil.in.ua/uk/istoriya-uchasti-zbrojnyh-syl-ukrayiny-u-mizhnarodnyh-myrotvorchyh-operatsiyah>

10. Кобзар М. А., Коротатник І. М. Роль нормативно-правових аспектів у забезпеченні участі ЗСУ в ММО // Миротворча діяльність ЗСУ: досвід проблеми, перспективи. К., 2004. С. 33–35.

11. Коротатник І, Мельник О. Нормативно-правові аспекти забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України / І. Коротатник, О. Мельник // Право України. 2005. № 2. С. 32–35.

12. Коротатник І. М., Шамрай В. О. Правові питання застосування підрозділів ЗСУ в миротворчих операціях // Науковий вісник НАДПСУ. 2003. № 4 (22). С. 5–7.

13. Коротатник І. М. Проблемні питання права збройних конфліктів // Підприємство, господарство і право. 2005. № 8. С. 76–84.

14. Лисак В. Миротворчість в сучасних міжнародних відносинах. Режим доступу: [https://istfak-mgu.at.ua/publ/-procesi\\_regionalizaciji\\_ta\\_globalizaciji\\_jak\\_dominanta\\_svitovogo\\_rozvitku/mirotvorchist\\_v\\_suchasnikh\\_mizhnarodnikh\\_vidnosinakh/1-1-0-14](https://istfak-mgu.at.ua/publ/-procesi_regionalizaciji_ta_globalizaciji_jak_dominanta_svitovogo_rozvitku/mirotvorchist_v_suchasnikh_mizhnarodnikh_vidnosinakh/1-1-0-14)

15. Мельник О. Нормативно-правові аспекти забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України // Право України. 2005. № 2. 2005.

16. Панченко Л. Є. Методи і засоби сучасної миротворчості та основні тенденції їх розвитку // Держава і право. 2010. № 49. С. 620–628.

17. Перепелиця Г. Втрачати парасольку НАТО ніхто не хоче. Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/243527.html>.

18. План дій Україна-НАТО. Режим доступу: [https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official\\_texts\\_19547.htm](https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm)

19. Смолянук В. Миротворчість як військова форма прояву зовнішньополітичної активності України // Наукові записки НаУКМА. 1999. Т. 12: Політологія. С. 88–95.

20. Участь ЗС України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки / – Режим доступу : <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/>





## СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ВОЄННИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

**Суботіна А. А.**, курсантка II курсу Донецького державного університету внутрішніх справ.


Науковий керівник: **доц. Титаренко О. О.**, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ

*Стаття присвячена питанню вивчення судових процесів над воєнними злочинцями в Україні періоду Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Зроблено комплексний аналіз проблеми.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, військові злочинці, окупація, колаборація, судові процеси.

Напад нацистської Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. став початком не лише наймасштабнішого в історії людства військово-політичного протистояння, але й безпрецедентного насильства на окупованій території. Як довели численні дослідження, нацистська політика на окупованих землях від самого початку мала на меті масове винищення цілих груп цивільного населення – євреїв, рома, представників радянського партійного і господарського активу, душевнохворих тощо, а також радянських військово-полонених. Одним із найтяжчих злочинів нацизму стало вивезення мільйонів жителів окупованої території до Німеччини на примусові роботи. Все це дозволило поставити ключове для всіх сторін питання про кримінальне переслідування винуватців агресії.

Радянським керівництвом, урядами союзників – США та Великої Британії – питання про потенційну відповідальність нацистських злочинців було поставлено ще в перші роки війни. Для правосуддя ще потрібно було звільнити місця злочинів і свідків, захопити в полон самих злочинців. Першим зробити це зміг Радянський Союз, який в 1942 році почав документувати скоєні нацистами на окупованій території злочини за допомогою спеціально створеного для цього механізму – Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників [1, с. 54]. Так виникла системна відповідальність за мільйони злочинів.

===== 

Вже під час війни в СРСР було проведено декілька процесів над нацистськими злочинцями та колаборантами. Першим з них став Краснодарський процес 1943 року, але найбільшого резонансу набув Харківський процес, проведений у грудні 1943 р. Юридичне підґрунтя для проведення процесу було закладено в жовтні 1943 р. у Москві, де пройшла Конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії. На ній, зокрема, було підписано декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені злочини». У ній зазначалося, що ті німецькі офіцери і солдати, які причетні до злочинів, будуть відповідати перед судом і за законами тих країн, де вони творять злодіяння. Доводи типу «я виконував наказ» не повинні були служити виправданням. Це був політико-правовий акт в дусі Женевської, Гаазької та інших конвенцій, які давно засудили військові злочини [2, с. 13].

Хід процесу було відображено в брошурах, виданих різними мовами, документальні фільми «Вирок народу» і «Суд іде», що йшли у радянських та зарубіжних кінотеатрах, візуалізували картину злочинів та суду над злочинцями. Харківський процес став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців. Він відкрив цілу серію аналогічних судових розглядів, вершиною яких став трибунал в Нюрнберзі. Розгляд конкретних злочинів окремих нацистських масових вбивць перевів історію гітлерівських злодіянь з категорії абстрактного зла в категорію ретельно задокументованих злочинів.

8 серпня 1945 р. у Лондоні представниками Великобританії, СРСР, США і Франції було підписано Угоду з питань судового переслідування та покарання головних воєнних злочинців європейських держав «осі». Складовою частиною цієї угоди став Статут міжнародного воєнного трибуналу. Статутом було визначено порядок організації трибуналу і принципи його роботи. Слід зазначити, що впродовж вересня-грудня 1945 р. 19 держав приєдналися до Лондонської угоди про створення трибуналу [3], а його Статут і вирок були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН в 1946 р., що можна вважати цілковитою підтримкою його легальності з боку міжнародного співтовариства.

На підставі цього та інших документів міжнародного права союзники по антигітлерівській коаліції розпочали кримінальне переслідування нацистських злочинців. Нюрнберзький процес, проведений в листопаді 1945 – жовтні 1946 рр., став по суті першим відкритим судом людства над нацизмом. Міжнародний трибунал у



Нюрнберзі аргументовано й переконливо довів вину підсудних у скоєнні тяжких міжнародних злочинів і засудив головних нацистських злочинців. Значне місце в ході процесу було приділено розслідуванню масових вбивств, скоєних на території України. Географія злочинів – Київ, Сталіно, Харків, Львів, Одеса, Вінниця, Полтава, десятки інших міст і сіл України, склад злочинів – вбивства цивільного населення за етнічною ознакою (зокрема євреїв та рома), розстріли заручників, штучний голод у містах, знищення радянських військовополонених, спалювання живцем населення численних сел як відплатні акції за дії партизанів – давали уявлення про те, чим стала нацистська окупація для України.

Тенденцію кримінального переслідування воєнних злочинців продовжили процеси, що проходили на території СРСР у повоєнний період. Досить ретельне, хоча й не завжди безпристрасне, розслідування злочинів велося в рамках забезпечення відкритих процесів над воєнними злочинцями протягом 1945–1947 років.

Найбільш резонансним на території Української РСР став Київський процес над воєнними злочинцями, який проходив в Києві 17–28 січня 1946 року. Кримінальну справу у відкритому судовому засіданні розглядав військовий трибунал Київського військового округу. Німецьких воєнних злочинців судили за скоєні ними злочини проти мирного населення, військовополонених, миру і людяності на окупованій території України та Білорусі в роки війни згідно із статтею 1 Указу Президії ВР СРСР від 19 квітня 1943 року. До суду було віддано 15 високих чинів гітлерівської військової адміністрації – СС, СД, гестапо та жандармерії. У судовому засіданні було доведено вину обвинувачених у здійсненні каральних операцій і масових убивств мирного населення на окупованій території, вивезенні місцевих жителів до концтаборів та на примусові роботи до Німеччини, руйнуванні жител, нищенні економіки, розкраданні культурних цінностей тощо. Суд визнав винними усіх обвинувачених, 12 з яких було страчено, а 3 отримали тривалі терміни каторжних робіт [4].

Фактично паралельно із Київським 10–17 січня 1946 року було проведено судовий процес над воєнними злочинцями в Миколаєві. Підсудним інкримінували розстріли цивільного населення, депортацію цивільного населення до Німеччини, руйнування міста перед відступом німецьких військ. Для викриття вини підсудних слідство допитало понад 100 свідків, провело численні експертизи та очні ставки. Суд засудив сім з дев'ятох підсудних до вищої міри

покарання – смертної кари через повішення. Двоє фігурантів процесу – Ф. Кандлер і Й. Хапп, щодо яких слідство й суд не добули безперечних доказів їх усвідомленої і самостійної злочинної діяльності, були засуджені до 20 років каторжних робіт кожен.

Ці процеси послужили певною передтечею для подальших процесів. 10 вересня 1947 р. Рада Міністрів Радянського Союзу ухвалила постанову № 3209 – 104сс про організацію та проведення відкритих судових процесів над військовополоненими – воєнними злочинцями у Вітебську, Новгороді, Бобруйську, Гомелі, Севастополі, Кишиневі, Чернігові, Полтаві та Сталіно [5, с. 230]. 27 вересня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР, генерал-полковник С. Н. Круглов направив на адресу міністра внутрішніх справ Української РСР, генерал-лейтенанта Т. А. Строкача, директивного листа у якому повідомлялося про рішення «директивних органів» провести у жовтні – грудні 1947 р. низку відкритих судових процесів над ворожими військовополоненими – воєнними злочинцями.

Першим серед них став публічний процес у Сталіно, проведений у жовтні 1947 р. Серед п'ятнадцяти воєнних злочинців, що їх спланували засудити показовим судом у Сталіно, чотирнадцять – колишні військовослужбовці Вермахту. Їм було інкриміновано масове знищення цивільного населення та військовополонених, організацію депортації місцевого населення, руйнування населених пунктів Донбасу під час відступу. На суді виступали численні свідки: медичний експерт, священник, очевидці розстрілів. Захищали обвинувачених три адвоката. З огляду на те, що на той час смертну кару в СРСР було скасовано, всі фігуранти справи були засуджені до каторжних робіт [5, с. 227].

23–29 листопада 1947 року відбувся судовий процес у Полтаві, фігурантами якого стали 22 військовослужбовці дивізії СС «Мертва голова».

Всі підсудні звинувачувалися в масових вбивствах і руйнуваннях не лише в Полтавській області УРСР, а й в інших регіонах СРСР. Майже всі вони зізналися в своїх злочинах і були засуджені до каторжних робіт.


Окреме місце серед судових процесів повоєнного часу посідає Чернігівський, який був проведений у листопаді 1947 року. На ньому були засуджені як німецькі, так і угорські військовослужбовці. В обвинувальному висновку були перелічені злочини, скоєні не тільки в Українській РСР, але і в Білоруській РСР, а також в Брянській, Курській і Воронежській областях РРФСР – оскільки угорські



збройні сили здійснювали режим окупації на величезній території (понад півмільйона квадратних кілометрів). Як зізнався на суді обвинувачений Бела Шафраном: «Східна окупаційна група, до якої входив і мій 251-й полк, виконувала охоронні і поліцейсько-каральні функції на захопленій території України і Білорусії. Уряд Хорти поклало на нас ці ганебні функції за наказом Гітлера з тим, щоб звільнити від окупаційної служби німецькі війська і їх цілком кинути в бій проти Радянської армії» [6]. Решта обвинувачених теж командували каральними операціями: палили села, вбивали їх жителів. Всі 16 обвинувачених були засуджені до вищої міри покарання – 25 років виправо-трудоуних таборів.

Сильною стороною матеріалу, зібраного Надзвичайною державною комісією і використаного під час проведення цих та інших процесів, є наявність великої кількості свідчень очевидців подій. За умов, коли німецька армія, поліція та підрозділи СС не завжди докладно документували свої злочини, такі свідчення є, по суті, єдиним джерелом інформації. Однак, як і при роботі з іншими джерелами, слід зважати на те, що матеріали Комісії треба аналізувати з огляду на реалії кожного окремого випадку і співставляти їх з іншими документами, які вже введено до наукового обігу, аби уникнути фальсифікацій та історичних висновків, що не базуються на достовірній джерельній базі. Серйозною проблемою, яка могла стати перешкодою в плані використання матеріалів, було те, що імена було важко, а інколи і неможливо прочитати, деякі з імен відтворювалися під час допиту та перекладу лише на підставі їх фонетичного звучання [7, с. 69]. Тенденцією, яка проявилася під час підготовки та проведення судових процесів, стало приписування всіх злочинів, які дійсно мали місце, тим особам, яких вдалося встановити.

Важливим аспектом кримінального переслідування нацистських злочинців стали суспільні реакції на вирок. У всіх без винятку спецповідомленнях УМВС та УМДБ про хід відкритих судових процесів мова йшла про позитивне ставлення аудиторії до подій, що відбувалися. Основною причиною такого ставлення переважної більшості громадян до підсудних – німецьких військовополонених – виступив режим терору і насильства, встановлений нацистами на українській землі. Іншим вагомим фактором, що став певним каталізатором антинімецьких суспільних настроїв, була радянська пропаганда часів війни, спрямована на створення «образу ворога».

===== 

І тим не менш залишається незаперечним – особлива значущість зазначених судових процесів полягає в тому, що, на відміну від літературних творів, кінофільмів про війну, мемуарів, розповідей очевидців, протоколи судового засідання містять висловлювання самих нацистських злочинців про мотиви їхніх вчинків і дій, про їхнє ставлення і пояснення тих чи інших подій.

Зазначені судові процеси, попри суттєві проблеми із формуванням доказової бази стосовно дій конкретних осіб, стали своєрідним символом прощання із війною. На лаві підсудних були ті (або здебільшого ті), вина кого підтверджувалася значною кількістю доказів, саме це і було причиною того, що їх не було реабілітовано. Суди та суспільство були впевнені в їх винуватості, що зміцнило певний консенсус із владою в питаннях переслідування нацистських злочинців. Для українського суспільства судові процеси, що проходили під час та після війни, нерозривно пов'язані не лише з документуванням жахливих нацистських злочинів, але й з тим, що врешті-решт дає людству надію, задовольняє почуття справедливості – невідворотністю покарання за злочин.

Згідно з соціологічними дослідженнями, німці давно вже не сприймаються як вороги; ненависть і біль пішли в минуле. І все ж забувати про ту війну не можна. Жива пам'ять про такі події є застереженням для будь-якої країни, наочним аргументом на користь збереження незалежності, громадянського миру, єдності та злагоди у суспільстві. Очевидно, що введення до наукового обігу матеріалів слідства та судових процесів стосовно скоєних нацистами злочинів має важливе історичне, юридичне та суспільне значення. Воно дозволить розглянути низку малодосліджених питань щодо нацистського окупаційного режиму на території України, сприятиме формуванню уявлення про специфіку розслідування скоєних нацистами злочинів і пов'язані з цим практики роботи радянської юстиції з різного роду доказами. Врешті-решт вивчення даної теми перешкоджатиме політичній інструменталізації історії, формуватиме уявлення про небезпеку націоналізму та шовінізму, загалом етнічної та політичної нетерпимості.

### Література

1. Гайдашев А. В. Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в период Великой Отечественной войны (на материалах Сталинградской области). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 6 (297). История. Вып. 54. С. 53–56.



2. Трайнин А.Н. Уголовная ответственность гитлеровцев. Москва, 1944. 99 с.

3. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. URL: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebSign?ReadForm&id=350&ps=P>. (дата звернення: 12.06.2021).

4. Касяненко Ю.Я. Київський процес 1946. *Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка-Ком* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2007. С. 245.

5. Потильчак О. Відкритий судовий процес у Сталіно : маловідома сторінка радянського військового полону в Україні. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. Вип. LII (52) : педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. С. 229–240.

6. Черниговский процесс. URL://<https://histrf.ru/biblioteka/Soviet-Nuremberg/Chernigovsky-process> (дата звернення: 6.01.2021).

7. Титаренко Д. М. «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3. С. 65–78.

## **О.М. Бодяньський – редактор слов'янських старожитностей**

**Тарасенко О. М.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.


Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*У статті зроблено спробу реконструювати плідну діяльність Осипа Бодяньського як редактора слов'янського часопису «Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских».*

**Ключові слова:** Осип Бодяньський, слов'янські старожитності, «Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских», історіографічні джерела.

Славістика була і залишається важливим розділом гуманітарних наук у нашій країні. Дослідження вітчизняної слов'янської історії, її місце та значення у сучасні й науковій думці складають



===== 

комплекс завдань, які стоять перед сучасними вченими. Проте, зазначимо, що так було не завжди. У XVIII ст. слов'янознавство ще далеко не було «званим гостем» за європейським столом історичної науки. Як самостійний напрям слов'янознавчих розвідок у Росії, а отже й в Україні воно було започатковане на початку XIX ст. Українська земля може пишатися своїм славним сином, ученим – славістом, істориком, фольклористом і етнографом, викладачем Московського університету Осипом Максимовичем Бодянським.

У різний час наукову спадщину відомого вченого та ушлявленого педагога вивчали різні дослідники, письменники, суспільні діячі. Коло слов'янознавчих розвідок спадщини О. Бодянського відкриває серія статей мемуарного характеру, опублікованих в кінці 70-х років XIX ст. І.І. Срезневський [13], А.А. Котляревський [5], М.А. Попов [11] залишили унікальні факти творчої біографії О. Бодянського, зробили цінні спроби розкрити та охарактеризувати його діяльність загалом. Хоча ці перші відомості були неповними та розрізненими, оскільки зазначена інформація збиралася подекуди поспішно і несистемно.

У 80-ті роки XIX ст. увагу вчених привернули нові аспекти діяльності О.М. Бодянського, а саме – його робота у встановленні та розвитку міжслов'янських наукових зв'язків і перші кроки Осипа Максимовича на теренах славістичних студій [3].

На початку XX ст. було здійснено найбільш повне дослідження наукової діяльності О.М. Бодянського Миколою Василенком у книзі «О.М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», яка видана в друкарні Київського університету імені Святого Володимира [2]. Серед різноманітних проблем автор прагнув висвітлити видання малоросійських матеріалів у часописі «Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских» (далі – «Чтения»).

Зверталися до аналізу життя і творчості Осипа Бодянського й радянські автори, щоправда, не часто. Найбільш детальний опис біографії вченого, а також важливість його наукової та видавничої діяльності містився в науково-популярній праці М.А. Кондрашова [4]. Окремі життєві та творчі сюжети постаті О.Бодянського знаходимо в статтях А. Полотай, В. Пічети [10].

Якісно новий етап дослідницького інтересу до творчої спадщини Осипа Максимовича Бодянського відбувся у 80-х роках XX ст. Показовими у цьому ракурсі стали роботи Л. Алексашкіної та С. Реп'яха [12].



З набуттям незалежності України постало питання відновлення та повернення тих історичних імен і персоналій, яких Росія безпелеяційно присвоїла собі. Фундаментальна постать О.М. Бодянського не є винятком. Актуальною у даному сенсі стала праця О. Мішукова «Історія Русів» та її видавець Осип Бодянський» [7].

Дієвим стимулом активізації дослідницьких студій щодо особи вченого-славіста стало 200-річчя від дня народження Осипа Бодянського, що відзначалося у 2008 р. З'явилися цікаві розвідки В. Саверської – Лихошви [14], О. Шокала [15] та ін.


Метою даної статті стала спроба автора з'ясувати концептуальні ідеї наукової спадщини О.М. Бодянського та значення його прогресивної діяльності як редактора слов'янських старожитностей.

Осип Бодянський понад двадцять років був секретарем товариства та редактором «Чтений в Императорском обществе истории и древностей Российских». Він став одним із фундаторів і творців програми видання «Чтений», а також регулярного друку та публікації номерів часопису.

Початок для такої важливої, науково-плідної діяльності О.М. Бодянського, як редактора і видавця, було закладено в програму його першої закордонної подорожі. Кандидатуру молодого вченого – викладача Московського університету для дворічного закордонного стажування слов'янськими країнами підтримали професор Каченовський та попечитель округу граф Строганов. Осип Максимович склав план подорожі, який схвалила Вчена Рада університету, і 27 жовтня 1837 р. відправився «для усвершенствования в истории и литературе словянских наречий» містами Австрії, Туреччини, Польщі, Словаччини, Болгарії.

Там він удосконалював знання мов, вивчав наукову спадщину, а згодом подружився з прославленими ученими та громадськими діячами тогочасної Європи: Шафариком, Коларовим, Домбровським, Лінде, Юнгманом, Караджичем та іншими [14; с. 13].

Також поїздка за кордон дозволила Осипу Максимовичу зібрати об'ємний та унікальний матеріал. Він переказав і помістив в «Чтениях» найважливіші роботи П.И. Шафарика: «Про давньослов'янські Кирилівські топографії в південно – слов'янських і сусідніх землях», «Про Сварога», «Розквіт слов'янської писемності в Болгарії» та ін. Вказані праці П. Шафарика в середині XIX ст., фактично, стали основним джерелом свідчень про історичний слов'янський світ. Майже всі ці переклади були виконані О. Бодянським [1; с. 57].

═══════ 

Не менш цікавим є факт, що у «Чтениях» Осип Максимович помістив і опублікував текст виноробного статуту 1280 р., відповідно перекладений із старохорватської хроніки. Не менш важливо, що О. Бодянський популяризував, переклав і опублікував праці чеського історика Ф. Палацького: «Порівняння Законів царя Стефана Душана сербського і найдавніших постанов чехів», «Про руського князя Ростислава» та ін.

Варто зазначити, що ще у період навчання у Переяславській семінарії у Осипа та його брата Федора Бодянських сформувався інтерес і любов до історичного минулого України. Вони зібрали близько восьми тисяч народних пісень у різних фольклорних жанрах, оформивши їх в «Українські народні пісні в записах Осипа і Федора Бодянських». На жаль, видати їх О.М. Бодянському з різних об'єктивних і суб'єктивних причин не вдалося. Лише у 1978 р. вони стали друкованою спадщиною, виданою «Науковою думкою» [14; с. 8].

Натомість першим серйозним і концептуальним джерелом з малоросійської старовини, надрукованої в «Чтениях» стала знаменна «Історія Русів» [2]. Вона з'явилася у перших чотирьох книгах за 1846 рік. Додамо, що до О. Бодянського було декілька невдалих спроб видання «Історія Русів». Прагнули до такого друку О. Пушкін, М. Гоголь, Устрялов. Однак царська цензура стала неподоланою перешкодою у патріотичних намірах.

О.М. Бодянський використав і свій редакторський авторитет, і право власної цензури, яке мало Товариство. Про значення даної публікації, як суспільно – політичної події, свідчить лист М. Максимовича до О. Бодянського від 6 лютого 1857 р.: «Шкода, що у мене «зачитали» подарований вами екземпляр «Історії Русів». А чи знаєте Ви, що в Києві продається вона по 10–12 карбованців сріблом і по Малоросії йдуть чутки, ніби ця книга є забороненою» [8; с.146].

Згодом за друком «Історії Русів» в «Чтениях» почали публікуватися українські літописи, перекази, записки, щоденники, урядові та приватні документи. За перші три роки, загалом, було надруковано наступні унікальні українські праці: «Літопис Самовидця», «Історія або розповідь про донських козаків» О. Рігельмана, а також його твір «Літописна розповідь про Малу Росію, її народ, і про козаків взагалі». Зазначимо, що частина екземплярів була ілюстрованою: портрети Богдана Хмельницького, 27 літографій життя



різних суспільних верств, картина «Обрання кошового отамана в Запорозькій Січі», дві карти давніх земель України тощо.

Незабаром сторінки часопису «Чтения» поповнилися такими матеріалами, як «Короткий опис про козацький малоросійський народ» Петра Симоновського, переклад з польської мови «Коротка історія про бунти Хмельницького», праці про Малоросію відомого німецького професора XVIII ст. Г. Міллера, епістолярні матеріали Карла XII, Пилипа Орлика, І. Мазепи. Почесне місце на сторінках «Чтений» було відведено «Густинському літопису».

Цей потужний друк з української історії, який активізував Осип Бодяньський, на жаль, було призупинено у 1848 році внаслідок, так званої, «Флетчерівської історії».

Видавнича та редакційна діяльність О.М. Бодяньського віднови-лася з новою силою у 1858 році. Побачили світ «Джерела малоро-сійської історії», зібрані М. Бантиш – Каменським. У тому ж році у «Чтениях» було надруковано «Діаруш» М. Ханенка, а також акти про козаків, упорядковані М. Маркевичем, наукові розвідки М. Мак-симовича.

Видавничі прагнення та пошукові інтереси Осипа Бодяньського не оминули значущі українські етнографічні матеріали. Серед них необхідно назвати «Пісні Галицької Русі» Я.Ф. Головацького, «Збірник малоросійських заговорів», зібраних П.С. Єфименком.

Друкуючи найрізноманітніші історико-документальні матеріа-ли, О.М. Бодяньський, як патріот своєї батьківської землі, добре розумів, що вивчення походження українського народу, його традиційної культури, мови сприяло етнічному самоусвідомленню та науковому пізнанню глибини історії суспільства, національної самобутності та української особливості свого «я».

Проте, історичні матеріали «Чтений», хоча й стали доступними широкому колу дослідників і зацікавлених читачів, викликали різну реакцію у прихильників і критиків даного часопису. Так, наприклад, деякі дописувачі «Фінського вісника» невдоволено зазначали: «... Що в книжках цих («Чтениях» – авт.) просто немає ніякої редакції, це архів рукописів, які надруковані без вибору, без системи і плану. Це – збірник всяких матеріалів, статей і заміток, а не записи вченого товариства» [6; с. 161].

На захист своїх програмних цілей та видавничих студій змушений був стати головний редактор «Чтений» Осип Максимо-вич Бодяньський. Відповідаючи своїм критикам, він зазначав, у журналі повинні бути не лише новітні наукові доробки, а «некла-

сичні статті», котрі мають право на своє збереження. «Якщо навіть і є певні промахи, гріхи, – додав редактор, – то віднесіть це скоріше до недогляду, до недостатнього видавничого досвіду... Не все можеється, що хочеться. Про смаки сперечатися неможливо. Одне подобається жителю гір, а інше мешканцю рівнини» [6; с.166].

Попри наведені кривотолки, популярність і науковий авторитет «Чтений», масштабна та клопітка видавнича робота головного редактора Осипа Бодяньського сприяли їхньому утвердженню як визнаного часопису слов'янських старожитностей.

### Література

1. Барсуков И. Жизнь и труды М.П. Погодина. СПб, 1892. Кн. 5.
2. Василенко Н.И. Бодянский О. и его заслуги для изучения Малороссии. // Киевская старина. 1903. Январь – декабрь.
3. Кочубинский А.А. Граф С.Г. Строганов. Из истории наших университетов 30-х годов. // Вестник Европы. 1896. Кн. 7-8.
4. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956.
5. Котляревский А.А. Осип Максимович «Славянский ежегодник» / Сборник статей по славяноведению. К., 1878.
6. Объяснения // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. 1848. Кн. V.
7. Мішуков О. «Історія Русів» та її видавець Осип Бодяньський // Дієслово. 1999. № 10.
8. Письма М. Максимовича к О.М. Бодянскому // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. 1887. Кн. 1.
9. Письма П.И. Шафарика к О.М. Бодянскому (1883 – 1857) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. 1896. Кн. II.
10. Полотай А. Шевченко і Бодяньський // Радянське літературознавство. 1965. № 8.
11. Попов Н.А. Осип Максимович Бодянский в 1831–1849 годах // Русская старина. 1879. Ноябрь.
12. Реп'ях С. Корифеї славистики (до 175-річчя з дня народження О.М. Бодяньського) // Українська мова і література в школі. 1983. № 11.
13. Срезневский И.И. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. СПб., 1878.
14. Саверська – Лихошва В. Роль і місце української історії в науковій спадщині Осипа Бодяньського (1808–1877). Варва, 2013.
15. Шокало О. Вчений муж із сильним характером. // Слово Варвинщини. 25 жовтня 2008. № 82.



## Жінки в навчально-виховному процесі Ніжинської вищої школи (кін. 1943 – 60-ті рр.)

**Чаленко А. В.**, магістрантка II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*У статті проаналізовано основні тенденції та прояви навчально-виховної діяльності жінок повоєнного періоду та доби хрущовської лібералізації, їх вклад в розвиток Ніжинської вищої школи.*

**Ключові слова:** Ніжинська вища школа, жінки-викладачі, повоєнний період, доба хрущовської лібералізації, жіноча історія.


У період соціально-економічних та політичних трансформацій набувають більшої актуальності дослідження різних складових історичного розвитку суспільства, наприклад, таких як періоду відбудови господарства та духовно-культурної сфери УРСР після війни 1943–1957 рр. та доби «відлиги». У сучасних умовах дуже важливо дослідити, яким чином вирішувалися проблеми відродження саме вищої жіночої освіти повоєнної України, а саме: відновлення навчального процесу, відбудови матеріально-технічної бази, поповнення студентського та науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів.

В останні десятиріччя в українській історичній науці з'явилось чимало публікацій і розвідок, які в тій чи іншій мірі дотичні до проблематики вищої жіночої освіти зазначеного періоду.

Загальними для нашого дослідження послуговувалися праці

Васильчук Т. В. [27], Зубаня О. К. [29], Медвідь Л. А. [31]. Історики у своїх працях дослідили розвиток основних форм освіти в республіці в 1945–1952 рр., охопивши діяльність шкіл, вищих навчальних закладів і дуже стисло – середніх спеціальних навчальних закладів.

Багато дослідників вивчали роль Ніжинської вищої школи в освітньому процесі України. Одним із найбільш вагомих досліджень є монографія Григорія Васильовича та Олександра Григоровича Самойленків «Ніжинська вища школа: сторінки історії» (2005) [33]. В ній автори на основі широкого кола архівних матеріалів дослідили роль жінок в навчально-виховному процесі Ніжинського вишу.

===== 

Важливу інформацію про жінок-викладачок Ніжинського вишу містять такі довідкові праці, як «Викладачі Ніжинської вищої школи: бібліографічний покажчик» [28] та «Ніжинська вища школа: викладачі і випускники: календар знаменних та пам'ятних дат на 2018 рік» [30].

Основні документальні матеріали було взято з особових справ жінок-викладачок, що зберігаються в архіві Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя. Вони дали змогу розширити коло знань про біографію жінок та роки, присвячені навчанню і роботі в інституті.

Додатковою для вивчення досліджуваної проблеми стала праця про повсякденність інтелігенції 40–60 років ХХ ст. Це науковий доробок Прохоренко О.А. [32].

Попри розмаїття розглядуваних питань мають місце прогалини у з'ясуванні місця жінки в науково-освітньому процесі УРСР в повоєнні роки та періоду лібералізації, в тому числі й в стінах Ніжинської вищої школи.

Мета дослідження – об'єктивно і комплексно проаналізувати роль жінок Ніжинської вищої школи в навчально-виховному процесі, висвітлити відношення до них з боку більшовистської влади у повоєнний період та добу хрущовської «відлиги».

Друга світова війна та, породжені нею жорстокість і бездуховність, покалічили душі мільйонів людей, деморалізували суспільство, нанесли глибокі рани його духовності, негативно позначились на всіх сферах культури – мистецтва, виробництва, побуту, спілкування, але не вбили споконвічний потяг українського народу до освіти та науки [32]. 15 вересня 1943 р. Ніжин був звільнений від окупантів, а 15 листопада відновилися заняття в Ніжинській вищій школі. Поступово інститут повертався до нормального життя, хоч значні втрати, завдані війною, уже не можна було відновити. Викладацький колектив радо зустрів перемогу у Великій Вітчизняній війні і доклав усіх зусиль, щоб в нормальних умовах проходив навчальний процес [33].

Смерть Сталіна 5 березня 1953 р. внесла в життя СРСР істотні зміни, потреба в яких давно назріла. Ці зміни були пов'язані з діяльністю першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. Він поклав початок десталінізації і здійснив реформи у всіх сферах життя суспільства. Були здійснені пошуки нових підходів до розв'язання проблем суспільно-політичного життя. Такі явища сприяли ефективнішому розвитку освітнього процесу, що було відображено в роботі



жінок Ніжинської вищої школи [31]. Та незважаючи на всі труднощі, Ніжинська вища школа на той час відігравала роль культурної пам'ятки в Україні, як символ освіченості української нації. Важливу роль у творенні такого статусу відіграв викладацький колектив. Але особливого колориту цей заклад отримав, завдяки діяльності жінок, які зробили значущий внесок у виховання, формування ціннісних орієнтацій багатьох поколінь вихованців. Не менш важливими є їхні досягнення в науці, що сприяли підтвердженню принципу науковості такого навчального закладу.

Після війни і до кінця періоду лібералізації жіночий викладацький контингент Ніжинського вишу формувався переважно з приїзжих з Харківської [8], Київської [2, 6, 20], Полтавської [12, 26], Кіровоградської [25], Воронежської [13], Черкаської областей [7] та Мордовської АРСР [22]. Серед них були і місцеві – ніжинки [10, 15, 17, 19]. За етнічною приналежністю вони були українками, росіянками та єврейками. Переважали діти робітників, службовців та селян. За віковими характеристиками жінкам було 25-50 років. Новоприбулі педагоги в більшості були випускницями Дніпропетровського державного університету [12, 30], Молотовського державного інституту ім. М. О. Горького [6], Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка [9], Київського державного педагогічного інституту [2, 6, 20, 25], Мордовського державного педагогічного інституту [8], Київської державної консерваторії ім. Чайковського [21]. Частина з них мали дипломи і Ніжинського інституту народної освіти [1, 11, 15, 17].

Аналіз архівних джерел свідчить, що в більшості випадків жінки викладали дисципліни з педагогіки, філології, музики, біології. Але якщо провести паралель з 20–30 роками, коли жінки читали переважно гуманітарні дисципліни, то тепер вони вели і точні науки, такі як математика та фізика.

Однією з найважливіших складових в житті та діяльності представників науково-педагогічної інтелігенції була партійність. Як стверджує Віктор Крупина, дослідник історії України ХХ ст., – «Партійність викладачів була свідомою їх лояльністю до влади, формою контролю за ними, а також чинником, який сприяв кар'єрному зростанню» [32]. Так, наприклад, завідувачка кафедри зоології Євгенія Василівна двічі (у 1955 та 1959 роках) обиралася до Верховної Ради України IV та V скликань. З 1950 по 1966 р. вона працювала в Ніжинському інституті, вела плідну науково-дослідну роботу в галузі гельмінтології та вузівської методики, пов'язаної з



проблемами викладання зоології. Є авторкою наукових праць «Зоологія безхребетних», 1963 р.; «Зоологія хордових», 1966 р.; «Вивчення місцевої фауни як важлива умова ґрунтовних знань з зоології», 1964 рр. (співавтор Л. С. Назарова) та інші), брала активну участь у громадському житті вузу та міста, систематично виступала перед населенням із пропагандою наукових знань [30], [33, с. 296].

Протягом періоду «сталінщини» творча інтелігенція перебувала під особливим контролем тоталітарного режиму [31]. Нова хвиля натисків не оминула і викладачів Ніжинського інституту. За ідеологічні «погрешення» була піддана критиці історик, кандидат історичних наук Білан Марія Іванівна [1]. Адже за комуністичною доктриною творча інтелігенція розглядалася, як засіб ідеологічного впливу на суспільство, а, отже повинна була займатися діяльністю, яка б була вигідною та корисною для більшовиків. Державна політика влади в період «хрущовської відлиги» стосовно науково-педагогічної інтелігенції теж все ж таки мала неоднозначний характер.

Поряд з репресіями, жінки-викладачі інституту відзначалися державою за високі досягнення в науці. Так, за плідну роботу у галузі російської мови та літератури ордером та медаллю була нагороджена кандидат філологічних наук Кулініч Євгенія Григорівна [11, арк. 7]. Перший науковець-філолог на факультеті іноземних мов, кандидат філологічних наук Олеся Борисівна Шахрай була нагороджена грамотою Міністерства освіти УРСР за відмінну роботу [26, арк. 5].

Жінки-викладачки, окрім професійної діяльності, займалися й активною позааудиторною роботою не тільки на рівні інституту, але й м. Ніжина. Викладач фізики та математики Козакова Олена Гилелівна брала участь у громадсько-політичній роботі як у вузі, так і поза ним; керувала науковим студентським гуртком методики фізики. Також, вона виступала серед населення м. Ніжина з доповідями на науково-популярні теми [8, арк. 12-14]. Серед тих, хто брав активну участь у житті інституту була також і кандидат філологічних наук Гомон Нінель Михайлівна. Жінка виступала с доповідями на семінарах професорсько-викладацького складу і конференціях учителів міста щодо питань сталінського мовознавства [6, арк. 30].

В інституті в кінці 50-х років було створено загін макаренківців, яким понад 15 років керувала викладачка педагогіки Богма Олена Лаврентіївна. Вона добре знала школу, дитячі проблеми у місті,



була депутатом міської ради, а також зуміла організувати студентів так, що вони провели значну роботу із занедбаними дітьми. Наслідки цієї діяльності макаренківців неоціненні [2, арк. 2, 4, 9]. Пінчук Тамара Дмитрівна, кандидат педагогічних наук, виступала з доповідями і лекціями перед пропагандистами міста, учителями, батьками і студентами [20, арк. 111].

Досліджуючи роль та місце жінки в Ніжинській вищій школі протягом 1945 – кін. 60-х рр. ми прийшли до наступних висновків.

У історіографії відсутнє комплексне дослідження заданої проблематики і загалом вона представляє лише короткий фактаж про загальні явища, які пов'язані з місцем та роллю жінок в навчально-виховному процесі Ніжинської вищої школи протягом періоду післявоєнної відбудови та доби хрущовської «відлиги».

Основою проведеного дослідження стали особові справи жінок-викладачок, що працювали у вузі в зазначений період.

Загалом же, детальний аналіз джерельної бази дав можливість встановити, що спадщина жінок Ніжинської вищої школи є вагомим досвідом освітньої діяльності.

У ході дослідження було проаналізовано роботу жіночого освітньо-викладацького представництва протягом періоду післявоєнної відбудови та доби хрущовської «відлиги».

Великі зусилля були спрямовані на відновлення країни після розрухи, що залишилася у спадок від Другої Світової війни. Зокрема, освіта потребувала людей, які не шкодуватимуть сил. Жінки даного періоду доклали чимало зусиль аби інститут знову повернувся до звичних умов. Їх нелегка праця стала неоціненною для наступних поколінь.

Історичні події періоду лібералізації та демократизації відобразилися в навчально-виховній діяльності видатних жінок Ніжинського інституту. Зокрема, поширеним явищем була часткова українізація у викладацькій діяльності та відображення традиційних для України тенденцій в науковій діяльності вишу.

Проведене дослідження дає, на наш погляд, підстави говорити про важливу роль в складній історії становлення та розвитку Ніжинської історичної школи у 1943 – кін. 60-х рр. саме жінок, які використовували прогресивні освітні технології як в науковому аспекті так й у вихованні. Синтезований аналіз усіх аспектів діяльності наукового осередку у Ніжинській вищій школі підтвердив гіпотезу про те, що осередок жіноцтва є історичною цінністю в галузі історії України. Відтак, Ніжинська історична школа у своєму розвитку двічі пережила процес зміни поколінь.

Видатні постаті, представниці жіноцтва Ніжинської Вищої школи зробили неоціненним свій вклад у її розвиток в період відбудови народного господарства та доби хрущовської лібералізації.

### Література

1. Архів Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя (АНДУ), м. Ніжин, ф. 427, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 57. Особова справа Білан М. І.
2. АНДУ, оп. 1л, спр. 15, арк. 27. Особова справа Богми О. Л.
3. Там само, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 41. Особова справа Боченко Л. Г.
4. Там само, спр. (не вказано), арк. 59. Особова справа Волинчикової К. П.
5. Там само, спр. 32, арк. 24. Особова справа Волкової Л. М.
6. Там само, оп. 1л, спр. (не вказано), арк. 136. Особова справа Гомон-Дзюбанової Н. М.
7. Там само, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 37. Особова справа Кислинської Г. Є.
8. Там само, оп. 1л., спр. (не вказано), арк. 187. Особова справа Козакової О. Г.
9. Там само, спр. (не вказано), арк. 124. Особова справа Колесник Л. І.
10. Там само, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 59. Особова справа Колесникової Н. В.
11. Там само, оп. 1л, спр. (не вказано), арк. 124. Особова справа Кулініч Є. Г.
12. Там само, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 12. Особова справа Лахно О. П.
13. Там само, спр. (не вказано), арк. 17. Особова справа Ліпатнікової Г. І.
14. Там само, спр. (не вказано), арк. 34. Особова справа Медведської-Басової Л. О.
15. Там само, оп. 1л, спр. (не вказано), арк. 75. Особова справа Москаленко О. В.
16. Там само, оп. 10с, спр. (не вказано), арк. 174. Особова справа Нагорної П. І.
17. Там само, оп. 1л, спр. 104, арк. 116. Особова справа Назарової Л. С.
18. Там само, оп. 2а, спр. (не вказано), арк. 77. Особова справа Нікітіної Л. Т.
19. Там само, спр. (не вказано), арк. 25. Особова справа Одарич Н. Т.
20. Там само, оп. 10, спр. 1638/3, арк. 230. Особова справа Пінчук Т. Д.
21. Там само, оп. 10с, спр. (не вказано), арк. 234. Особова справа Розен В. А.



22. Там само, оп 2а, спр. (не вказано), арк. 42. Особова справа Создасвої К. М.

23. Там само, спр. (не вказано), арк. 52. Особова справа Тамбовцевої А. А.

24. Там само, оп. 1л, спр. 166, арк. 46. Особова справа Фурси Л. К.

25. Там само, оп. 1-0, спр. 1332/3, арк. 110. Особова справа Чекаль Г. С.

26. Там само, оп. 1л, спр. 177, арк. 83. Особова справа Шахрай О. Б.

27. Васильчук Т. В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943–1950 рр.): автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2007. 20 с.

28. Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи: бібліографічний покажчик. Ч. 2. 1920-1940; Ч. 3. 1940 –1970 / Гранатович Л. В., Скатерна Т. П. Ніжин: НДУ ім. М. В. Гоголя, 2000. 246 с.

29. Зубань О. К. Боротьба України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952 рр.) / О. К. Зубань. Львів, 1967. 260 с.

30. Кульдіватова О. Д. Ніжинська вища школа: викладачі і випускники: календар знаменних і пам'ятних дат на 2018 рік / Кульдіватова О. Д., Манжай В. І., Мухомодєєва Н. В. Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя; Б-ка ім.

М. О. Лавровського. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 42 с.

31. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. / Л. А. Медвідь. К.: Вікар, 2003. 335 с.

32. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в післявоєнні роки (1945–1950) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. Випуск 3. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006 С. 161–166.

33. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.

## **Рефлексії візантійського права у політичній культурі руси: за літописними сюжетами осліплення Василька Теревовлянського**

**Чаплай С. О.**, студент IV курсу історико-юридичного факультету.  
Науковий керівник: **доц. Страшко Є. М.**, кафедра історії України

*Стаття присвячена події осліплення князя Василька Теревовлянського в 1097 році. Автор дослідив політичну ситуацію*

в Київській Русі наприкінці XI – початку XII століть та проаналізував трагічні події, які сталися з князем Васильком Ростиславичем у контексті впливу та дії візантійського права на Русі.

**Ключові слова:** історіографічний дискурс, кровна помста, князь Василько Тербовлянський, Руська Правда, візантійська правова спадщина, Витичівський з'їзд, князівські міжусобиці.

Сучасна світова історіографія фіксує великі масштаби подій політичного осліплення державних діячів у Європі та Скандинавії періоду Середньовіччя. До практики осліплення вдавалися в ході внутрішньодинастичних суперечок за першість. Повсюдно застосовувалося осліплення монархом полонених ворогів і бунтівників, а також небезпечних претендентів на трон, включаючи кровних родичів. Нерідко позбавлення зору ставало знаряддям повалення самого правителя, що яскраво засвідчувалося у Візантії. Примітно, що кара осліпленням часто трактувалася як акт милосердя, який заміняв смертну кару. Отже, щоб знешкодити ворога, зовсім не обов'язково було його вбивати. У практиці осліплення також містилося певне символічне значення, що залишало постраждалу особу "не при справах".

Сюжет про осліплення князя Василька Ростиславича Тербовлянського є одним з найбільш яскравих та драматичних фрагментів літопису. Міжкнязівські відносини в Київській Русі знали багато прикладів жорстокості та підступності: князі вбивали один одного під час бойових дій, ув'язнювали конкурентів у проруб або підсиляли до них найманих убивць. Осліплення побратима по князівському роду виглядало на цьому тлі не менш шокуючим явищем, а жертва злочину викликала особливе співчуття. Дана подія набула особливого інтересу завдяки високій майстерності автора літописної "Повісті про осліплення Василька", а також саме такий поворот подій виглядає несподіваним на тлі загального примирення князів після Любецького з'їзду 1097 року.

До вивчення та дослідження даної теми зверталися такі дослідники як Ісаак Будовніц [1], Василь Васильєвський [2], Тетяна Вілкул [3], Михайло Грушевський [5; 6], Микола Котляр [9], Дмитро Оболенський [12], Юрій Писаренко [13; 14], Андрій Плахонін [15], Володимир Ричка [16], Олексій Толочко [18; 19], Петро Толочко [7; 19; 20; 21], Ярослав Щапов [22]. У дореволюційній та радянській історіографії простежуються гіпотези дослідників про те, що Візантія



мала вагоме значення та впливала на правові відносини в Київській Русі. Представники сучасної історіографії більш детально проаналізували вплив візантійського права на міжкнязівські відносини у Руській державі та на основі раніше досліджуваних припущень розвинули нові концепції русько-візантійських правових зв'язків. Зокрема подія осліплення Василька Теребовлянського найбільш чітко продемонструвала взаємозв'язок візантійського права з руським правом та своєрідним міфологічним підтекстом.

Автор статті поставив за мету на основі літописних матеріалів та історіографічних досліджень розглянути сюжет про осліплення князя Василька Теребовлянського та проаналізувати вплив візантійського права на скоєння даного злочину в Київській Русі в 1097 році.


Відповідно до мети автор визначив завдання проаналізувати сюжети "Повісті временних літ", дослідити історіографію щодо зазначеної проблеми та дати наукову оцінку.

Хронологічними рамками даної статті є 1091–1100 роки. У 1091 році Василько Ростиславич проводив активну воєнну кампанію проти печенігів, яка викликала занепокоєння у верхівки Візантійської імперії, чий вплив простежується в події осліплення цього руського князя. А в 1100 році відбувся Витичівський з'їзд, на якому було більш детально врегульовано міжкнязівські відносини після чергових князівських міжусобиць на Русі.

Джерельну базу даного наукового дослідження становить "Літопис Руський" за редакцією Л. Махновця, який сукупно об'єднує "Повість временних літ", Київський та Галицько-Волинський літописи. Особливістю "Літопису Руського" також є те, що Л. Махновець систематизував, структурував і прокоментував різноманітну літописну інформацію в цілісний текст.

Таким чином, фундаментальним джерелом виступає "Іпатіївський літопис", який є компіляцією двох пам'яток, а саме Найдавнішого Київського зводу та Галицько-Волинського літопису, що був доведений до кінця XIII ст. Також не менш важливим є "Лаврентіївський літопис", який являє собою пергаментний рукопис, що містить копію літописного зводу 1305 року. Він був складений в 1377 році невідомими переписувачами під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списком початку XIV століття.

Також дуже важливим джерелом є "Руська Правда" за поширеною редакцією, що є кодифікованим збірником законів, які регла-

===== 

ментували внутрішні державні та суспільні відносини в Руській державі. Автором даного документу вважається князь Ярослав Мудрий, а час укладення припадає на початок XI століття. Цей документ складається з 121 статті та містить норми різних галузей права, насамперед цивільного, процесуального та кримінального.

У науковій літературі не раз висловлювалися думки про те, що в літописному сюжеті про осліплення Василька Теревовлянського в тій чи іншій мірі відбився візантійський вплив. У Візантії, яка здавна була пов'язана з Руссю тісними відносинами, практика осліплення була поширеним способом поквитатися з ворогами, бунтівниками та змовниками. Саме у Візантії випадок найбільш масової розправи у вигляді осліплення доводиться на 1014 рік, коли імператор Василь II, згодом прозваний "Болгаробійця", завдавши поразки болгарському царю Самуїлу, осліпив 15 тисяч полонених болгарських воїнів, залишивши на кожну сотню сліпців по одному, осліпленому на одне око поводити.

В історії русько-візантійських відносин також був засвідчений випадок осліплення руських воїнів візантійцями. У 1043 році Ярослав Мудрий відправив свого сина Володимира – діда Василька Ростиславича – та воєводу Вишату в похід на Візантію. Значна частина руського флоту загинула під час шторму, а викинуті на берег дружинники за наказом імператора Костянтина – діда Володимира Мономаха – були схоплені та осліплені. За "Повістю временних літ" [далі – ПВЛ]: "Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русами]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів" [11].

Точку зору про безпосередню причетність візантійців до осліплення князя Василька Ростиславича висловлював історик Ісаак Будовніц. Його гіпотеза ґрунтується на висновках дослідника Василя Васильєвського про участь саме цього руського князя у візантійських справах [1]. Йдеться про те, що Анна Комніна, описуючи розгром печенігів візантійцями в союзі з половцями 29 квітня 1091 року, згадала й про якусь третю силу, яка напередодні битви перейшла з половецького стану до табору імператора Олексія. А саме йдеться про п'ять тисяч горців. За обґрунтованим припущенням історика Василя Васильєвського, це були руські дружинники, які прийшли разом із половцями з Карпатської Русі. Адже саме там на той час проживав та діяв Василько Ростиславич, який виношував грандіозні плани, зокрема збирався переселити Дунайських Болгар та поселити їх ближче до себе [2]. Близько 1091 року




войовничий руський князь був у союзницьких стосунках з половцями та здійснював з ними військові походи в сусідні країни. За літописними даними у 1092 році: "У сей же рік половці з Васильком Ростиславичем пустошили Ляхів" [11]. Потрібно зазначити, що до 1091 року відноситься повідомлення угорських джерел про напад половців на Угорщину, який був здійснений не без участі руських воїнів. Ми погоджуємося з висновком Василя Васильєвського, що половці, які здійснили напад на Угорщину в 1091 році, здійснили цю навалу на зворотному шляху з території Візантії.

Історик Ісаак Будовніц розвиває думку Василя Васильєвського, припускаючи, що візантійці, які особисто спостерігали за політичною діяльністю Василька Тербовлянського та були обізнані про його небезпечні плани захоплення дунайських болгар, вирішили вжити заходи для усунення руського князя з політичної арени. Дослідник робить висновок, що візантійські агенти могли зацікавити Давида Ігоревича перспективою отримання приналежних Ростиславичам Червенських міст, яких він дійсно домагався після осліплення Василька, а Святополка, відомого своїм користолубством, підкупити багатими дарами. Також Ісаак Будовніц вважає, що втручання Візантії в дані події підтверджує й суто візантійський спосіб розправи над Васильком – осліплення [1; 2].

На думку історика Петра Толочка, це припущення є більш емоційним, ніж раціональним. Дослідник переконаний, що трагічна доля князя Василька насамперед лежить на совісті князів Давида та Святополка. Однак не виключено, що до кінця XI століття візантійською витонченістю покарань оволоділи й представники князівської еліти. Тому дослідник не відкидає той факт, що в розправі над руським князем в кінці XI століття, крім Давида й Святополка, могли бути присутні ще й інші дійові особи. Адже перебуваючи в ув'язненні в Давида Ігоревича, Василько Ростиславич довірливо розповів священику Василію про свої нездійснені плани, які полягали в тому, щоб за допомогою найманих дружин берендеїв, печенігів і торків здійснити походи на Польщу та дунайські володіння Візантії. Тому візантійці могли бути проінформовані про ці задуми Василька, у безстрашності якого вони переконалися ще в 1091 році, коли князь врятував імперію від печенігів та вчинив над ними страшну розправу під Константинополем [20].

Дослідник Ярослав Щапов стверджує, що поява на Русі осліплення та інших тілесних покарань пов'язана із освоєнням візантійської правової спадщини. Історик наголошує на тому, що в другій



═══════ 

половині XI століття ці покарання застосовувалися князями при придушенні значних соціальних конфліктів [22]. Так, брат Святополка, Мстислав Ізяславич, чинячи розправу над учасниками київського повстання 1068 року, зокрема, вдався до осліплення: "І, прийшовши, Мстислав порубав киян, що висікли були [з поруба] Всеслава, числом сімдесят чоловік, а других осліпили, а інших він без вини погубив, не вчинивши дізнання" [11]. Також вчений зазначає, що у XII столітті візантійська практика осліплення застосовувалася як церковними діячами грецького та місцевого походження у внутрішньоцерковній боротьбі, так і князями в міжособних чварах [22].

Привнесення норм візантійського кримінального права в Київську Русь, а разом з ними й застосування смертної кари та тілесних покарань історик Ярослав Щапов вважає заслугою церковних діячів, котрі в першій чверті XI століття були візантійцями або особами, які пройшли візантійську школу управління. В якості підтвердження цього науковець наводить приклад реформи кримінального права князя Володимира, що полягала в заміні системи вір системою страти розбійників, розпочатої за наполяганням єпископів. На думку вченого, в XI столітті церковна адміністрація черпала ці форми покарання з так званих Кормчих книг, або ж Номоканонів, які за походженням були візантійськими тематичними збірниками, необхідними єпископам та їх чиновникам для церковного управління та судової діяльності. Проте, у найстарішій зі збережених руських редакцій Кормчій книзі – Єфремівській, яка була датована XII століттям, вищеописані покарання не згадуються [22].

Князь Володимир Святославич, який розпочав страчувати злочинців, зіткнувся з нестачею коштів для ведення воєн, тому за підтримки церкви повернувся до старої системи вір: "І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи Володимирові: "Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?" І він мовив: "Боюся гріха". Вони ж сказали йому: "Ти поставлений еси богом на кару *всім* злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням". Володимир тоді, одкинувши віри, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: "Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде". І мовив Володимир: "То нехай так буде". І жив Володимир за порядками діда і отця [11]. Також церковний Устав князя Володимира Святославича про десятину, суди та церковних діячів містить формальне посилання на грецький Номоканон, а аналогічний церковний Устав Ярослава Мудрого взагалі декларує його скасування [8]. Церковний



Устав князя Ярослава, як і Руська Правда, дотримується системи грошових відшкодувань за скоєння злочинів [17].

Таким чином, у випадку осліплення Василька Теревовлянського абсолютно точно не можна говорити про вплив церковних діячів, оскільки ігумени, всупереч київському князю, попросили Святополка звільнити Василька. Але в даному разі покарання князя Василька взагалі виступає набагато складнішим явищем, оскільки його вина доведена не була, і навряд чи будь-який кодекс міг передбачати покарання тільки за підозрою. Ми припускаємо, що в Руській державі нестача доказів провини та відсутність подібного до осліплення тяжкого покарання в законодавстві, могли бути доповнені колективним рішенням про покарання.

Ще в 1177 році, виконуючи вимогу володимирського віча, Всеволод-Велике Гніздо осліпив двох своїх племінників, а саме Мстислава й Ярополка Ростиславичів. У даному випадку ми можемо спостерігати, що так Святополк намагався легітимізувати зверненням до київського віча, можливо, вже прийняте рішення про осліплення. Правда, літопис не дає нам можливості зрозуміти, чи виробило віче який-небудь чіткий щодо князя Василька Ростиславича вердикт чи ні. Цей випадок був, звичайно ж, у компетенції з'їзду князів, про що і говорить Мономах, дорікаючи Святополку: "Що се ти вчинив еси в Руській землі? Кинув ти еси ножа в нас! Чому ти осліпив еси брата свого? Якщо б ото вина яка була на ньому – викрив би еси його перед нами і, доказавши його [вину], вчинив би йому [се]. А нині яке обвинувачення проти нього, коли ти йому се заподіяв еси?" [10].

Усі ці спостереження демонструють цікаву річ, адже ті особи, котрі вдавалися до практики осліплення в Київській Русі, керувалися не писаним законом, а скоріше "заразним прикладом" візантійських колег. Незважаючи на явний вплив візантійської правової спадщини та сторонність способу покарання, застосованого Давидом і Святополком до Василька, сучасного читача ПВЛ може супроводжувати відчуття глибокої символічності цього нечуваного на Русі вчинку, очевидно, на думку князя Давида Ігоревича, покликаного не просто знешкодити, а викрити зловмисників – Василька Ростиславича та його покровителя Володимира Мономаха.

Історик Андрій Плахонін, котрий також розглядав дану подію в контексті візантійського впливу, вважає, що осліплення князя Василька Теревовлянського було першим із відомих подібних актів, застосованих до членів князівського роду Рюриковичів, але аж ніяк

не першим в Київській Русі. Адже осліплення як форма покарання на той час була вже давно відома на Русі, і саме завдяки зв'язкам з Візантією [15].

Також, на думку Андрія Плахоніна, не зовсім є коректною візантійська паралель до осліплення Василька Теревовльського, яка пов'язана з практикою скалічення конкурентів у боротьбі за владу, бунтівників та порушників угод. Адже скалічення знатних осіб у Візантії, як правило, супроводжував постриг, про що у випадку з Васильком взагалі не згадується. Тому шукати початки цієї події потрібно у звичаях кровної помсти. Цікавим є той факт, що навіть автор літопису, котрий був християнином, не зміг не визнати, що князі Рюриковичі навіть через сто років після прийняття християнства продовжували керуватися практикою кровної помсти [15].

Потрібно зазначити, що вирок членові князівського роду мав бути підтверджений вічем і не міг бути винесений з власної волі князя. Так само віче брало на себе ініціативу страти Ігоря Ольговича в 1147 році та князів Ігоревичів у Галичині в 1211 році.

Дослідник Андрій Плахонін дійшов висновку, що вироком віча у справі Василька Теревовлянського була, безсумнівно, запозичена з Візантії ідея осліплення як покарання, тому в Київській Русі було здійснено спробу адаптувати його до норм місцевої юридичної практики. Такою формою адаптації й стало винесення вироку осліплення за спільним рішенням віча та князя. З часом ця практика поширилася й на застосування смертної кари щодо представників роду Рюриковичів. Особливістю застосування осліплення як форми покарання на Русі стало й те, що тут, за візантійським зразком, так остаточно і не склалося уявлення про те, що відсутність зору, як й інші форми каліцтва, позбавляють жертву прав на світську владу. Адже в Руській державі князі продовжували утримувати свої володіння та відігравати певну політичну роль [15].

На противагу цьому дослідник Юрій Писаренко зазначає, що потрібно звернути увагу на рішення з'їзду в Уветичах 1100 року, на якому Василько Ростиславич вже не отримав, як раніше під час Любецького з'їзду, самостійного князівства [13]. З'їзд не знайшов за потрібне виділити осліпленому князю окрему волость та віддав братам – Володарю й Василькові один на двох Перемишль, явно вказуючи на нерівноправне становище Василька наступним зверненням до його брата: "Візьми, [Володарю], брата свого Василька до себе, і нехай буде вам *одна волость* – Перемишль. І якщо вам



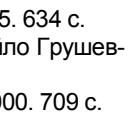
угодно, то сидить [там] обидва, а як ні, то пусти Василька сюди, хай ми його прогонуємо тут. А холопів наших і смердів видайте!" [11].

Отже, яким би несправедливим не вважалося його осліплення, сліпота "де-факто" позбавляла його права володіти. По суті, "сліпота" й була "відсутністю причастя", тобто володіння, так само як і "відсутність причастя" означало "сліпоту". А в якості альтернативи було запропоновано утримувати Василька на загальний кошт руських князів, на що Володар і Василько не погодилися. Також дослідник додає, що в більшості випадків покарання осліпленням передбачало ідею позбавлення особи соціальних зв'язків. Осліплення назавжди втрачав можливість, хоча б коли-небудь в майбутньому, опинитися "своїм" [13; 14].

Таким чином, у політико-культурному явищі Русі – осліпленні князя Василька Тербовлянського яскраво простежується вплив візантійської правової спадщини. Адже в даному випадку до скоєння даного злочину могли бути причетні як правляча верхівка Візантійської імперії, яка була занепокоєна військовою діяльністю руського князя, так і окремі особи, які навмисно намовили інших руських князів – Давида Ігоревича та Святополка Ізяславича ліквідувати Василька з метою отримати нові володіння та багаті подарунки. Також доцільно зазначити про символічність даної події, адже втрата зору позбавляла князя Василька Ростиславича бути повноправним володарем землеволодінь, а в тогочасному розумінні осліплення прирівнювалося до втрати повноцінного правового становища у державному житті та навіть встановлення статусу ізгоя. Сліпота, як символ "інородності" та "злочинності" була спільною для архаїчного світогляду в цілому, як у Київській Русі, так й у Візантії. Але при запозиченні з Візантії покарання осліпленням ідея "чужості" злочинця до "руського роду" ніби подвоювалася за допомогою чужої – візантійської кари.

### Література

1. Будовниц И. У. Владимир Мономах и его военная доктрина // Исторические записки. Т. 22. М., 1947.
2. Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Труды В. Г. Васильевского. СПб., 1908. Т. 1. С. 101.
3. Вилкул Т. Л. Известие «Повести временных лет» о Любечском снеме 1097 года: интерпретации и ошибочные чтения // Славяноведение. 2009. № 2.
4. Володимир Мономах. Твори. // Літопис Руський / За Іпатським літописом переклав Л. Махновець. К., 1989. С. 454-464.

- 
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. 634 с.
  6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. Репр. відтворення вид. 1913 р. Київ, 1990.
  7. Давня історія України. Т. 3 / За ред. П. П. Толочка. К., 2000. 709 с.
  8. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. М., 1976.
  9. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. К., 2002. 234 с.
  10. Лаврентіївський і Іпатіївський літопис // Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. К., 1959. 747 с.
  11. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989.
  12. Оболенский Д. Шесть византийских портретов. 3. Владимир Мономах // Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998. С. 477.
  13. Писаренко Ю. «Зрение» и «слепота» как социальные символы / Юрий Писаренко // Соціум. Альманах соціальної історії. 2010. 9. С. 291–317.
  14. Писаренко Ю. Ослепление Василька Тербовльського (1097). Мифологический подтекст / Юрий Писаренко // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. 3. С. 179–196.
  15. Плахонін А. Сего не бывало в Руськѣи зємьли: вплив візантійського права та пережитки кровної помсти в князівському середовищі / Андрій Плахонін // Соціум. 2003. № 3. С. 197–208.
  16. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). К., 2009. 180 с.
  17. Руська Правда: посібник із законодавства Київської Русі / упоряд., пер. з давньоруськ. О. Д. Брайченко. Кіровоград, 1995. 43 с.
  18. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992. 224 с.
  19. Толочко О. П., Толочко П. П. Україна крізь віки. Т. 4: Київська Русь. К.: Альтернативи, 1998. 352 с.
  20. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. СПб.: Алетейя, 2003. 224 с.
  21. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
  22. Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII в. М: Наука, 1978. 291 с.



# **Статті**

## **3**

# **ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

## Фаворитизм як суспільно-політичне явище періоду Нового часу: приклад Франції

**Бобко А. І.**, магістрантка II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **доц. Мартиненко В. В.**, кафедра  
всесвітньої історії та міжнародних відносин

*Тема фаворитизму не втратила своєї актуальності і в наші дні, привертаючи увагу дослідників багатьох європейських країн, адже це було досить поширене суспільно-політичне явище в історії держав Європи. Цікавим і повчальним має стати для нас і досвід Франції Нового часу.*

**Ключові слова:** фаворитизм, Франція, монархія, дворянство.

Фаворитизм представляє собою досить поширене суспільно-політичне явище в історії європейських країн періоду нового часу. Суть його полягала у покровительстві монарха певним вибраним особам – фаворитам, їх підтримка надання привілеїв, тощо. Відповідно, фаворит ставав, фактично, першою особою, після монарха, в державі і мав суттєвий вплив як на зовнішню, так і на внутрішню політику країни. З іншого боку монарх використовував фаворита як радника, користувався його суспільними та родинними зв'язками, спирався на клани які стояли за фаворитами для посилення власної позиції. Крім того, у випадку, коли справи у державі набували кризового характеру володар міг перекласти всю провину на фаворита і, таким чином, зберегти власний позитивний образ перед підданими. Таким чином, як бачимо, фаворитизм був тим соціально-політичним інструментом, яким, в міру можливостей, користувалися дві сторони, причому і та і інша застосовували його для посилення власних позицій. Формат «покровительства» робив фаворитизм досить зручним та універсальним інструментом у суспільно-політичних відносинах, що зумовило його поширення у багатьох європейських країнах періоду нового часу. Особливо яскраво він проявився у Британії, Франції, Іспанії, Росії. Безумовно, фаворитизм, як такий, мав місце і в інших країнах, але враховуючи те, що, вище названі, держави відігравали провідні ролі в цей історичний період саме в них це явище стало об'єктом більш детальної уваги як дослідників, так і пересічних громадян які цікавляться історією. Крім того, як суспільно-політичне та соціальне



Явище фаворитизм дійшов і до наших часів. І в тій чи іншій мірі ми можемо бачити його прояви у політиці, економіці, мистецтві, спорті та інших сферах життя суспільства.

Фаворитизм як суспільно-політичне явище в тій чи іншій мірі завжди цікавив дослідників. Імовірно, тема «улюблених» привертала увагу дослідників через їх здатність впливати на керівних осіб держави і, таким чином, вносити зміни у внутрішню та зовнішню політику. Матеріали використані для написання даної роботи, умовно можна розділити на декілька груп: 1) праці французьких дослідників Ж. Карпантьє[3], Ж. Ленотра[6] характерною рисою яких є глибокий аналіз досліджуваного періоду та використання широкої джерельної бази 2) джерела радянського періоду: для них характерна критика фаворитизму як такого, традиційно робиться акцент на експлуатацію простого люду, що, власне, є характерною рисою всієї радянської історичної науки. Серед досліджень радянського періоду які містять опис та аналіз фаворитизму можна назвати праці Є. Кожокіна[4] та Г. Кучеренка [5]; 3) дослідження створені в Росії після розпаду СРСР: надзвичайно цікава група для якої є характерною радянська спадщина(тема експлуатації пригноблених) та порівняння французького та російського формату фаворитизмів. Серед досліджень цієї групи можна назвати працю І. Воскресенської[2]; 4) серед українських досліджень можна назвати працю В. Ададурова[1]; 5) цікавим джерелом довідкового характеру є інтернет-ресурс Wikipedia в якому стаття присвячена фаворитизму представлена 13-ма мовами. Причому кожна має різний об'єм і рівень пояснення явища. Серед найбільш детальних можна назвати англійський та французький варіанти[11,12].


Отже, на основі, вище зазначеного, можемо зробити висновок, що тема фаворитизму є досить **актуальною** передусім через цікавість для суспільства, що підтверджується проявом інтересу до неї не лише на історичному але і політологічному, економічному та соціологічному рівнях і таким чином потребує детального вивчення.

Відповідно, **метою** дослідження є висвітлення особливостей фаворитизму у Франції в період нового часу.

Для реалізації мети було поставлено такі **завдання**:

- охарактеризувати фаворитизм як суспільно-політичне явище;
- визначити причини виходу фаворитизму на державний рівень;
- описати особливості фаворитизму у Франції в період нового часу;



—   
- проаналізувати наслідки фаворитизму для французької держави;

- зробити загальні підсумки.

**Об'єктом** дослідження є фаворитизм як суспільно-політичне явище.

**Предметом** – вплив фаворитизму на історичні процеси у Франції періоду Нового часу.

**Хронологічні межі** дослідження охоплюють XVI–XVIII століття, що зумовлено найбільшим розквітом фаворитизму у Франції та його впливом на життя держави.

Під час роботи використовувалися такі **методи** як порівняльний, історичний, аналізу та синтезу.

Спробуємо реалізувати поставлені завдання.

Як було зазначено вище фаворитизм представляє собою суспільно-політичне явище коли монарх обирає, як правило, із наближеного до себе соціального середовища улюбленця якому делегував якусь частину своїх повноважень, використовував в ролі радника спирався на нього під час прийняття тих чи інших державних рішень[6].

Шанси стати фаворитом були як в осіб чоловічої так і жіночої статі, проте дана особа повинна була задовольняти потреби (вимоги) монарха у вирішенні різного роду питань. Відповідно, існуючих фаворитів можна з одного боку розділити за гендерним принципом на чоловіків та жінок. А з іншого на фаворитів-політиків (державних службовців) та на фавориток-коханок. Причому унікальність явища полягає в тому, що, якщо перші займалися державними справами то другі, будучи коханками, могли здійснювати суттєвий вплив як на внутрішню так і зовнішню політику. Отже, виникала ситуація коли від морального рівня, моральних якостей, бажання збагатитися, освіченості та професійності фаворита (фаворитки) залежали внутрішнє та зовнішнє становище країни, темпи її розвитку тощо [2].

Розглянемо причини становлення фаворитизму на державному рівні.

Як форма взаємовідносин у суспільстві фаворитизм має давню історію. Покровительство улюбленців, допомога їм, сприяння, так би мовити, у кар'єрному зростанні у історії розвитку суспільних відносин спостерігається досить давно. Але в епоху нового часу це виходить на принципово новий рівень і стає узаконеною формою



державної політики. Імовірно це можна пояснити такими причинами:

1) монархи Франції потребували надійних союзників серед дворянства на яких можна було б покластися і, таким чином посилити свої позиції як монарха;

2) дворянство намагалося шляхом служби королю в якості, не просто васала, а надійного улюбленця покращити своє матеріальне становище та зробити кар'єру;

3) послаблення моральних устоїв, у порівнянні з епохою Середньовіччя, призвело фактично до узаконення позашлюбних відносин європейських монархів шляхом офіційного створення титулу королівської фаворитки з усіма відповідними наслідками даного рішення.


Вище названа сукупність причин призвела до створення інституту фаворитизму як у Франції так і в інших Європейських державах, що наклало свій відбиток на історію державотворчих та суспільних процесів періоду Нового часу [7].

Що до фаворитизму у Франції, то, як зазначалося вище, фаворитів умовно можна поділити на фаворитів-політиків та коханок. Причому і ті й інші мали вплив на монарха, а, отже, і на державні процеси які проходили в країні.

Серед фаворитів Франції, що займалися державними справами можна назвати Чарльза де Люїня, Анрі Койф'єс де Рузе маркіза Сінк Марса – фаворитів Людовіка XIII, кардинала Мазаріні, Марію Ен де Ла Тремой, принцесу Урсін[11,12],

Що до фавориток-коханок французьких монархів, то тут можна назвати Діану де Пуатьє – коханку Генріха III; Луїзу де Ла Вальєр, Франсуазу-Атенаїс де Монтеспан, Франсуазу д'Обін'є маркізу де Ментон коханок Людовіка XIV; Жанну Антуанетту Пуассон маркізу де Помпадур, графиню дю Баррі – коханок Людовіка XV[11,12].

В залежності від позицій монарха та особистих якостей улюбленців володаря ці особи, будучи фаворитами, в тій чи іншій мірі здійснювали вплив на становище та розвиток Французької держави. І, якщо до середини XVII століття фаворитизм міг приносити позитивні моменти у розвиток Франції, то з початком володарювання Людовіка XIV, і встановлення ним абсолютизму, фаворитизм стає проявлятися через вплив його численних коханок на прийняття кролем тих чи інших рішень. Також, не додавало оптимізму французькій казні утримання фавориток, їх дітей (офіційно визнаних королем) та численних родичів [2].

═══════ 

Таким чином, підводячи підсумки, можна сказати, що фаворитизм, як суспільно-політичне явище, має досить давню історію. В епоху Нового часу для такого формату внутрішньодержавних відносин склалися сприятливі умови і він вийшов на принципово новий, державний рівень. Причому, у фаворитизмі були зацікавлені як монархи так і потенційні фаворити. Але з закріпленням абсолютизму влада почала максимально концентруватися у руках монарха і її делегування фаворитам звелось практично до нуля перейшовши у формат узаконених коханок володаря. Оскільки, утримання фавориток їх дітей та родичів лягало на плечі держави це стало додатковим дестабілізуючим фактором який, разом з іншими (безправ'я населення, прагнення буржуазії впливати на політику держави тощо) створили умови для буржуазних революцій та краху абсолютизму.

### **Література**

1. Ададуров В.В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, 2002.
2. Воскресенская И.В. Фавориты и фаворитки государей Западной Европы © ООО «Издательство «Вече», электронная версия, 2019//<https://www.litmir.me/br/?b=235389&p=1>
3. Карпантьє Ж. Історія Франції. СПб., 2008.
4. Кожокин Е. Государство и народ. Франция от фронды до Великой французской революции. М., 1989.
5. Кучеренко Г.С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первая половина XIX в. М., 1981.
6. Ленотр Ж. Повседневная жизнь Версаля при королях. М., 2003.
7. Литтлвуд Й. История Франции от древнейших времен до наших дней. М., 2008.
8. Мандру Р. Франция раннего нового времени. 1500-1640. Эссе по исторической психологии. М., 2010.
9. Очерки истории Франции. С древнейших времен до окончания Первой мировой войны / под ред. Люблинской А.Д. Л., 1957.
10. <https://en.wikipedia.org/wiki/Favourite>
11. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Favori>
12. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фаворитизм>



## Актуальні проблеми дослідження історії Росії в науковому доробку істориків Ніжинської вищої школи

**Кебкал Ю. О.**, магістрантка II року навчання історико-юридичного факультету

Науковий керівник: **доц. Давиденко Ю. М.**, кафедра всевітньої історії та міжнародних відносин

*Стаття присвячена науковій спадщині істориків Ніжинської вищої школи, які займалися дослідженням історії Росії. Звертається особлива увага на наукові розвідки М.Х. Бунее, М.Я. Арістова, М.М. Бережкова та ін.*


**Ключові слова:** Ніжинська вища школа, історична школа, Історико-філологічний інститут.

У нинішніх умовах стану академічної історичної науки, яка проходить нелегкий період свого розвитку, дослідники дедалі частіше звертаються до недостатньо вивчених її сторінок, відкривають нові горизонти досліджень. Завдяки чисельним студіям, що з'явилися останнім часом, одержало новий імпульс справді ґрунтовне і неупереджене студіювання процесу становлення та розвитку історичної науки в Україні. Зокрема значну увагу дослідники приділяють з'ясуванню місця та ролі наукових шкіл.

Саме в них формувалися кадри для вітчизняної історичної науки, закладалися засади української історіографії, яка згодом еволюціонувала, паралельно розвитку світової історичної думки.

У науковий обіг повернулися праці М.Грушевського, М.Костомарова, В.Антоновича, Д.Дорошенка, які були фундаторами української історичної науки. Поряд з тим, ціла низка менш відомих широким колам суспільства, але достатньо вагомим у свій час вчених-істориків, які зробили значний внесок у розвиток історичної науки, залишилися без достатньої уваги фахівців. Серед них чимало представників Ніжинської вищої школи (І.С.Орлай, М.Я.Арістов, М.М.Бережков, Г.А.Максимович та ін.).

Ніжинська вища школа – це своєрідний осередок, в якому вивченням історії займалися не лише історики за фахом, а й філологи, юристи, економісти. Саме вони збагачували джерельну базу історичної науки, перекладаючи твори істориків з різних мов, а також досліджували різноманітні проблеми вітчизняної та всевітньої історії.

═══════ 

Наукова спадщина вчених-істориків Ніжинської вищої школи, що була присвячена історичним аспектам розвитку слов'янських народів, привертала увагу цілого ряду дослідників, починаючи з кінця XIX ст. У часописах і наукових збірках періодично з'являлися рецензії, статті, відгуки, присвячені працям викладачів НіФІ князя Безбородька. Проте всі вони носили фрагментарний характер і тому дане питання не стало предметом окремого дослідження.

Крім того, у наступні періоди у науковій літературі знайшли своє відображення теоретичні аспекти феномену Ніжинської наукової школи (М.Ярошевський, В.Гасилов, Б.Кедрова), у загальних рисах висвітлено історію Ніжинської вищої школи (Г.В.Самойленко, О.Г.Самойленко, Є.М.Страшко, В.І.Симо-ненко) [1], певні аспекти наукової діяльності її викладачів (Ю.Давиденко, О.Коваленко, В.Ткаченко, О.Юркова, П.Моціяка) [2]. Отже, одним із завдань сучасних дослідників полягає в тому, щоб не просто займатися описом самої інфраструктури школи, а й з'ясувати особливості розвитку історичної науки в ній, як у одній із невід'ємних складових загальнодержавної історичної школи; дати критичну оцінку історичної спадщини вчених. На цьому і буде зосереджено увагу в представленому дослідженні.

Історія імперської Росії, етапи її розвитку та русифікаторська політика, ніколи не залишалася поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Не стали винятком і вчені Ніжинської вищої школи, які протягом останньої чверті XIX – початку XX століття займали одне з провідних місць в історичній науці Російської імперії.

Ніжинські науковці заклали підвалини у вивченні різнобічних проблем історії та культури Росії. Однією із найбільш яскравих постатей Ніжинської вищої школи був Микола Якович Арістов (1834–1882). Відомий дослідник отримав освіту в Казанській духовній семінарії, яку закінчив у 1858 році, але відмовившись від духовного звання віддав свої сили і розум вивченню всесвітньої історії. До переїзду в Ніжин він мав досвід педагогічної роботи, який здобув у Казанському (1867–1869), Варшавському (1869–1873) і Харківському (1873–1875) університетах та досить широке наукове визнання за свої праці, присвячені різним проблемам і періодам російської історії.

На думку автора, не знаючи історії російського життя та побуту, не можна принести суттєвої користі своїй вітчизні. У свою чергу,



підкреслював вчений, вітчизняна наука і, найперше, історична, повинна допомагати суспільству вирішувати сучасні завдання.

Однією з таких праць стала монографія "Московські смути за правління царівни Софії Олексіївни". У ній автор дав узагальнюючий аналіз подій, що відбувалися в російському суспільстві в кінці XVII ст. Професор намагався переосмислити, розглянути під іншим кутом зору загальновідомий факт російської історії, Ідо царівна Софія була підступною інтриганкою і прагнула знищити Петра з метою оволодіння тронем. Царівну Софію він вважає жінкою з блискучими здібностями, але з великою любов'ю до влади. Саме це було головним її недоліком, а в подальшому стало причиною краху. На думку М.Я.Арістова причиною смут, що спіткали Росію, були не підступні задуми Софії, а внутрішня ситуація, що склалася в країні. Особливу увагу він приділяє бродінням у суспільстві, що виникли в наслідок боротьби народних мас з владою за земське управління.


Особлива цінність роботи полягає в тому, що в ній використано значну джерельну базу. Але до більшості документів автор ставиться досить скептично, "оскільки авторами їх були прихильники і соратники Петра I, а отже вони містять відвертий наклеп".

Особливістю роботи є те, що з трьохсот сторінок книги, роздуми самого Арістова займають меншу частину, все інше – примітки, виписки, додатки цілих історичних документів.

Слід зазначити, що робота не втратила свого історичного значення і представляє безумовний інтерес для дослідників.

Ще одним суттєвим науковим доробком стали роботи пов'язані з історією та розвитком історичної науки. Саме в Ніжині, де професор досяг найвищого рівня своєї наукової діяльності, дослідником були написана найбільш цікава праця з історіографії, а саме "Розробка російської історії за останні 25 років (1855–1880)". У статті вчений дав узагальнюючий аналіз розвитку історичної науки в Російській імперії протягом XIX ст. На думку М.Я.Арістова, шлях в російській історії проклав Карамзін, а решті вчених лише залишається досліджувати різні галузі життя попередніх поколінь. Але тут же вчений підкреслював, що розробка давніх пам'яток мала лише зовнішній характер, бо скептики зосереджували увагу лише на дрібницях, стримуючи узагальнення в російській історії.

Можливо, науковець зробив би значно більший внесок у вивчення вітчизняної історії, якби не завчасна смерть на 48 році життя.

═══════ 

Питаннями історії Росії цікавився ще один представник київської історичної школи, учень М.В.Довнар-Запольського, доктор історичних наук, професор Георгій Андрійович Максимович (1877–1954), який протягом 15 років з 1909 по 1924 рр. викладав українську та російську історію в Історико-філологічному інституті та Інституті народної освіти в Ніжині. Г.А.Максимович написав багато праць: "Вчення перших слов'янофілів", "Досвід вивчення переписних книг Московської держави XVI–XVII ст.", "Діяльність графа Румянцева-Задунайського з управління Малоросією", "Криза перед смутою в Московській державі" та ін.

Кожна з вищеназваних праць заслуговує на серйозне та ґрунтовне вивчення. Проте найбільший інтерес для нас викликає остання.


У науковій розвідці "Криза перед смутою в Московській державі" вчений намагається встановити, в чому ж полягали справжні причини даного явища. У своїх пошуках Максимович приходять до висновків, що коріння смуги в народних масах. Саме тому професор провідне місце в даній роботі відводить проблемам становища селянських мас. Максимович докладно висвітлює, які податки та побори платили селяни, скільки і якої землі мали та на яких умовах нею користувалися, які групи селян існували в Московській державі.

Значний інтерес викликають висвітлені в роботі теорії щодо причин походження та характеру смуги, розроблені відомими російськими істориками Соловйовим, Аксаковим, Забеліним, Ключевським, Платоновим. Це дає можливість порівняти їх та встановити істинні причини даного явища російської історії.

Одним із позитивних моментів роботи "Криза перед смутою..." є використання в ній комплексу джерел, що складався з писцевих книг, повідомлень сучасників тих подій про Дмитра-Самозванця та безпосередньо відомостей про період смуги.

На основі цих джерел автор робить висновки, що причини смуги в Московській державі крилися виключно в неблагонадійному становищі народних мас, а перш за все, селян. Звичайно, що обмежувати коло причин лише цим неможливо, проте автор проробив велику і кропітку працю, яка, безперечно, заслуговує на визнання та схвалення.

Ряд цікавих праць з історії Росії написав екстра-орди-нарний професор російської історії НІФІ Михайло Миколайович Бережков (1850-1935). В 1890-х роках з'являються одна за одною друковані праці, присвячені історії Криму: "Російські полонені і невольники в



Криму" (1894), "Найдавніша книга кримських посольських справ" (1894), "Кримські шерстні грамоти" (1894).

Проте хочеться звернути увагу лише на окремі праці вченого, які стали помітним явищем в історичній науці: "Про торгівлю росіян з Ригою в XIII-XVст.", "Документи та примітки".

Перша робота розкриває еволюцію формування стосунків між Росією та Ригою. Оскільки, як відомо, росіяни в цьому місті мали власну етнічну колонію, то автор велику увагу приділяє саме умовам проживання в ній та створенню торгівельних гільдій. У роботі "Про торгівлю росіян з Ригою..." професор М.М.Бережков значне місце відводить історико-географічним відомостям. Це дає можливість краще уявити не лише самі торгові шляхи по Західній Двіні, але й обставини та місцевість, в яких вони пролягали.

Слід відмітити, що в роботі автор використовував документальний матеріал, що стосується історії заснування міста, договори, які уклалися між двома державами ("особливе значення мав Смоленський договір 1229 р.").

М.М. Бережкову був притаманний критичний розгляд джерел, перевірка наукових думок. Саме тому даній проблемі присвячено кілька праць вченого: "Про історію, як народну самовідданість", "В пам'ять К.М.Бестужева-Рюміна (1829–1897)" та інші. Проте особливий інтерес викликає робота "Документи та примітки". В ній вчений докладно розбирає "Жаловану грамоту Петра Великого, письмо імператора Александра I". В роботі М.М.Бережков детально розбирає, ким були люди, яким адресовані дані документи, чому взагалі мав місце цей факт.

Незважаючи на те, що професор досліджував історичні документи, виклад матеріалу подається не сухо, а з художньою обробкою, здатною зацікавити читача,

Особливе місце в науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи слід відвести роботам Миколи Християновича Бунге (1823–1895). Ядро його творчого доробку становлять праці, присвячені торгово-фінансовому капіталу та юридичним відносинам в Російській імперії в XIX ст.

Зокрема, досить специфічною і оригінальною є наукова розвідка "Загальний обіг зовнішньої торгівлі, торгівельний баланс та митні збори провідних держав у XIX ст.". Вона базується на статистичних даних митних книг найбільших країн світу, з якими Росія мала торгівельні стосунки. Автор, на нашу думку, доцільно вважає "дані до 1812 р. є неправдивими". Адже дійсно, курси валют



були нестабільними, а тому обсяги зовнішньо-торгівельних надходжень часто завищувалися. М.Х.Бунге у своїй роботі намагається виправити ці недоліки, подаючи паралельно з тарифами на товари курси міжнародних валют та дорогоцінних металів.

Логічним продовженням та доповненням до даної роботи, стала стаття "Замітка про реальний стан нашої грошової системи та засоби її покращення". В ній М.Х. Бунге вказує на недоліки цієї системи: "існування одночасно в обігу срібної монети та кредитного рубля, через що і виникає дисбаланс у бюджеті" [3]. Професор вбачає причини такої розбалансованості фінансової системи не лише у середині країни, але й за її межами, адже саме військові дії стали причиною перенасичення ринку карбованцями, а отже, і його знецінення.

Хотілося б виділити ґрунтовну обізнаність науковця з фінансовим ринком, тому ті поради щодо покращення ситуації в країні, дійсно корисні і носять практичний характер.

Тож, як бачимо, М.Х.Бунге проробив просто титанічну роботу щодо висвітлення фінансової ситуації, що склалася в Росії на початку XIX ст., тому кожна з цих робіт заслуговує на визнання у вищих наукових колах.

Проте, крім фінансової сфери, вченого цікавили і проблеми соціального характеру. Робота "Про поліпшення умов побуту поміщицьких селян", носить форму пропозиції, спрямовану на адресу уряду країни, проте, яким чином потрібно врегулювати дане питання. Микола Християнович окреслює коло проблем, а саме "право селян на землю та на працю, про умови адміністративно-територіального устрою країни, необхідність запровадження паспортної системи" [4], які є головними.

Значний внесок у розвиток історичної науки зробив останній директор вузу дореволюційного часу Іван Павлович Козловський (1869-19...). "У 1892 році закінчив з дипломом I ступеня і золотою медаллю історико-філологічний факультет Київського університету. У 1907 р. він захистив магістерську дисертацію на тему "Ф.М.Ртищев" і був направлений до Історико-філологічного інституту в Ніжині, де працював до часу обрання його в 1909 році професором Варшавського університету" [5]. За час своєї наукової діяльності вчений надрукував близько 30 праць, із яких найбільший інтерес викликають "Короткий нарис історії руської торгівлі". Вип. 1. (1898); Вип. 2. (1909), "Значення XVII століття в російській історії" (1908), "Андрій Вініус, співробітник Петра Великого" (1911).



Перша з вищеназваних робіт складається з двох частин, що висвітлюють різні періоди торговельних відносин Російської імперії. Одна охоплює період з найдавніших часів і до правління Катерини II, а наступна є продовженням до початку ХХ ст. Головне завдання, яке ставив перед собою автор, ознайомити читача із загальним ходом розвитку російської торгівлі та промисловості. Хочеться відмітити, що Іван Павлович виконав поставлене завдання.

У роботі досить детально змальовано всі торгові шляхи та міста Росії, які використовувалися як для внутрішньої, так і для зовнішньої торгівлі. Оскільки торгівля тісно пов'язана з фінансами та промисловістю, то їм вчений відводив значне місце в дослідженні. А саме він розповідає про податки та систему мір, що були запроваджені на кожному етапі розвитку торгівлі, їх Козловський виділяє шість: 1) 850-1250 рр.; 2) 1250-1550 рр.; 3) 1550-1689 рр.; 4) 1689-1762рр.; 5) 1762-1861 рр.; 6) 1861-1900 рр.


Особливу увагу вчений звернув на внутрішньополітичну діяльність Петра I, починаючи від політики меркантилізму і закінчуючи промисловим законодавством.

Кращому сприйняттю матеріалу сприяв той факт, що І.П.Козловський у своїй роботі використав свідчення сучасників тих подій та статистичні дані, що засвідчують обсяги торговельного обігу.

Не менш важливою для історичної науки є робота І.П.Козловського "Значення XVII ст." Дана робота розпочинається з огляду подій XV-XVI ст., коли відбувалася боротьба за існування молодой Московської держави. Значну увагу автор приділяє саме суспільно-політичній сфері. Він розглядає та аналізує стан справ у законодавстві, умови життя різних станів та верств населення.

Іван Павлович вважає, що "XVII століття плідно увібрало і удосконалювало все те, що було закладено в попередні роки" [6]. Тому йому залишається лише віднайти ті зрушення, що відбулися протягом століття. І це йому добре вдалося.

"Андрій Вініус, співробітник Петра Великого" – твір, присвячений людині, що була соратником Петра I. Робота багато в чому унікальна, оскільки в ній використано такі видання та джерела, що залишилися поза увагою багатьох дослідників. Вчений розробив детальний портрет А.Вініуса, що розповідає про життя, а особливо, про діяльність цієї людини. Твір дійсно є фундаментальним історичним джерелом, оскільки всі факти в ньому підтверджені листуванням Петра, князя Голіцина та інших високопосадовців при імператорі. Тож не дивно, чому робота визнана у вищих наукових колах.

═══════ 

Постать Петра I одна з найсуперечливіших в історії Росії. Саме тому, вона викликає інтерес у багатьох поколінь дослідників. Не став винятком Іван Іванович Іванов, який з 1907 року очолював Ніжинський інститут. Вклад в історичну науку вчений зробив не лише як керівник навчального закладу, але і завдяки своїм науковим творам. Особливу цікавість викликає робота "Петро Великий".

Найбільш вдалою є частина роботи, в якій розкрито питання особистості Петра та період Північної війни. Але і тут автор місцями допускав фактичні помилки і з повною довірою переказував легендарні розповіді про ранній розвиток Петра. Інколи автор, прагнучи до краси мови, настільки захоплювався, що зміст деяких фраз був безслідно похований під її риторичними прикрасами: "В решительные минуты жизни, – говорит он по поводу Полтавской битвы, – Пётр отождествлял абсолютную власть с индивидуальной, нравственной волей".

Загальні уявлення автора про петровські реформи відзначаються невизначеністю та туманністю. 1.1. Іванов не зміг узгодити різноманітні судження авторів, що займалися даним питанням. Тому дана робота позбавлена якоїсь ідейної лінії. Думки автора відзначаються поверховим викладом.

В результаті доводиться визнати, що Іванов не був підготовлений до взятого ним на себе завдання, і в силу цього факту його книга, швиденько зшита з окремих листочків, не може надати читачу ясне уявлення про Петра I і його діяльність. Проте в ній зібрано багато цінного джерельного матеріалу, на основі якого можна зробити власні висновки.

Вагомий внесок в історичну науку зробили безпосередньо випускники Історико – філологічного інституту. Особливе місце серед них посідає Володимир Іванович Савва, який у 1888 році закінчив історичне відділення Ніжинського інституту. В 1892 р. він склав магістерський екзамен з російської історії в Харківському університеті і з 1895 р. почав там читати лекції. В 1902 р. він захистив на степінь магістра російської історії дисертацію "Московські царі і візантійські василевси. До питання про вплив Візантії на утворення ідеї царської влади московських державотворців". 20 серпня 1905 року В.І.Савву призначили на посаду екстраординарного, а з 1907 р. професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту на якій він перебував до осені 1909 року.

Не можна в нашому дослідженні оминати людину, чий внесок розвиток історичної науки просто неперевершений. Мова йде про



відомого історика Євгена Миколайовича Щепкіна (1860–1920), який був запрошений до Історико-філологічного інституту у вересні 1897 року.

Серед значної спадщини науковця хотілося б виділити історичне дослідження Є.Щепкіна "Російсько-Австрійський союз під час Семилітньої війни". В даній книзі автор докладно розкриває всі передумови та хід війни. Тому робота нагадує звіт учасників подій, чітко структурований в хронологічному плані. Єдиним недоліком можна вважати той факт, що автор основну увагу спрямовує на виклад подій і оминає причини, що їх зумовили. Проте, незважаючи на дрібні недоліки, робота є цінним історичним джерелом, що проливає світло на один із зовнішніх напрямів російської політики.

Таким чином, наукова спадщина вчених-істориків Ніжина засвідчує багатоплановість наукових інтересів, їх глибоку обізнаність з вітчизняною та світовою історіографією. А це дало їм можливість вивчати такі проблеми, що були найменше досліджені. У багатьох працях відкриваються нові сторінки історичного процесу, цікаві узагальнення і визначення подальших шляхів наукових розробок. Праці ніжинських професорів сприяли становленню вітчизняної історичної науки.

### Література

1. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. Ніжин, 1995. 105 с.; Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – 1-й чверті XX ст.: Історико-бібліо-графічний огляд // Література та культура Полісся. Вип.6. Ніжин, 1995. С. 90-108.
2. Коваленко А.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович // Репресоване краєзнавство. К., 1991. С.334; Моціяка П.П. Ніжинська сторінка життя і діяльності В.К.Піскорського // Література і культура Полісся. Вип. 6. Ніжин, 1995. С. 106–114.
3. Бунге М.Х, Заметка о настоящем положении денежной системы и средствах к её улучшению // Сборник государственных знаний под редакцией В.П.Безобразова. СПб., 1880. Т.8. С.65.
4. Там само. С.52.
5. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – 1-й чверті XX ст. // Література та культура Полісся. Вип. 6. Ніжин, 1995. С. 98.
6. Козловський І.П. Краткий очерк Истории российской торговли. Вып. 1. С древнейших времён и до царствования Екатерины II. К., 1898. С. 89.

## Система Європейської безпеки: структура і учасники

**Рожок Р. М.**, магістрант II року навчання історико-юридичного факультету.

Науковий керівник: **проф. Кучменко Є. М.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

*У статті подано аналіз створення міжнародних організацій. Формування апарату управління, розглянуто механізми регулювання відносини країн – членів організацій. Охарактеризовано роль організацій у забезпеченні дотримання вимог передбачених законодавством.*

**Ключові слова:** ЄС, НАТО, ОБСЄ, міжнародні відносини, держави-учасник, організації, НАТО-центрична система безпеки.

На сучасному етапі формування системи міжнародних відносин система безпеки європейського регіону базується на апараті Європейського Союзу. Сам ЄС як регіональне утворення в першу чергу покладається на питання безпеки, тому дискусія щодо сутності цієї регіональної асоціації, тобто чи можна розглядати ЄС як організацію безпеки як регіональний комплекс безпеки (РКБ), стає цілком зрозумілим. Основним завданням Європейського Союзу на момент його створення (з часу існування Європейського співтовариства вугілля та сталі) було запобігання новій регіональній роздробленості в Європі та створення системи балансу сил, яка виявилася суперечливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах А.В. Торкунова, А.В. Мальгін, В.М. Кулагіна детально висвітлені теоретичні аспекти міжнародної безпеки: її види, механізми, способи підтримки. У 1990-ті роки у вітчизняній історіографії з'являються роботи, автори яких розглядають зміни, що відбулися в системі міжнародної безпеки. Увагу дослідників було зосереджено, перш за все, на вивченні нової структури світового порядку після закінчення холодної війни. Комплексний підхід до аналізу проблем міжнародної безпеки розроблявся в роботах А.Г. Арбатова, П.О. Буряка, В.В. Копійки, Я.О. Малика, Г.М. Перепелиці, Т.А. Шаклеїн і ін., які сприяли отриманню не тільки цікавих теоретично, а й політично значимих результатів.



Міжнародна безпека – система міжнародних відносин, заснована на дотриманні всіма суб'єктами міжнародних відносин загальновизнаних норм і принципів міжнародного права і виключає дозвіл розбіжностей і спірних питань з використання сили або загрози застосування сили. Для останньої чверті минулого і початку нового століття характерне прогресуюче зростання в усьому світі числа техногенних, соціально-економічних, екологічних та інших криз різного роду і рівня [1, с. 25].

Предмет права міжнародної безпеки – відносини суб'єктів міжнародного права в сфері безпеки – постійно розширюється, оскільки зростає коло загроз міжнародній безпеці. Такі загрози можна поділити на військові і невійськові.

До військових загроз відносяться:

- конфлікти міжнародного і не міжнародного характеру;
- агресія;
- створення нових видів озброєнь;
- поширення окремих видів зброї і можливість їх потрапляння до терористичних організацій;
- міжнародний тероризм і міжнародний збройний екстремізм і ін.

До невійськових загроз можна віднести:

- некеровану міграцію;
- стихійні лиха і катастрофи;
- епідемії, пандемії;
- продовольчу проблему;
- енергетику і ресурси та інші.

Систему безпеки окремої держави визначає спеціальна державна структура, наприклад Рада безпеки чи інший державний орган, який спільно з іншими органами центральної виконавчої влади розробляє доктрину, стратегію безпеки даної держави, де визначаються основні загрози і способи їх подолання. Водночас, як правило, багато в структурі та функціонуванні системи безпеки держави залежить від особистості глави держави, який зазвичай і очолює Раду безпеки і оборони, а також визначає напрями внутрішньої та зовнішньої політики, представляє державу на міжнародному рівні.

В аспекті національної безпеки глава держави відіграє важливу роль, а саме:

1) здатність чітко організувати діяльність органів влади, що забезпечують захист національної безпеки, відповідно до певного задуму і його послідовної реалізації;

2) прагнення до регулярного отримання повної й достовірної інформації;

3) вміння вистроїти систему влади із призначенням на ключеві посади досвідчених фахівців;

4) здатність налагодити особисті дружні та довірчі контакти з лідерами інших країн;

5) ступінь особистої участі у виробленні надважливих рішень [2, с. 100].

Ураховуючи відповідальність глави держави з питань національної безпеки, що покладено на нього Конституцією, необхідно все ж визначити його самостійність в прийнятті рішення щодо забезпечення національної безпеки держави, а також вплив на прийняття такого рішення стану міжнародної та регіональної обстановки. У сучасний період національна безпека окремої країни не відокремлена від колективної безпеки.

Протягом ХХ століття людством було створено декілька спеціальних міжнародних інститутів для підтримки колективної безпеки – це Ліга Націй, ООН, ОБСЄ. Тоді ж системи колективної безпеки стали поширюватися і на інші континенти. Так, ісламський світ створив Організацію Ісламська конференція (ОІК) для захисту інтересів мусульманських країн. З'явилися Організація американських держав (ОАД), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Організація африканської єдності (ОАЄ).

З моменту скликання Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) і протягом більше 20 років концепція загальноєвропейської системи безпеки та співробітництва створювалася спільними зусиллями всіх держав-учасниць в ході схвалення консенсусом підсумкових документів проведених в рамках НБСЄ конференцій, форумів чи нарад експертів.

Представники кожної держави мали можливість здійснювати реальний вплив на зміст схвалюваних документів і тим самим – на формування еволюційним шляхом концепції європейської безпеки, що враховує їх суверенні права. Можна з високою частотою впевненості стверджувати, що сучасна ситуація в Європі могла б докорінно відрізнятись від нинішньої в кращу сторону, якби такий поважний підхід до суверенітету та інтересів безпеки всіх держав – учасниць НБСЄ, їх суверенної рівності зберігся до теперішнього часу. Однак, як відомо, події в Європі після завершення холодної війни і розпаду Радянського Союзу розвивались за іншим сценарієм.



Організація Північноатлантичного договору (НАТО) з відходом світового комунізму з міжнародної арени опинилася перед реальною перспективою припинення своєї діяльності. Питання виживання НАТО виявилось в залежності від можливостей надання блоку нових європейських і глобальних функцій, не пов'язаних з протистоянням світового комунізму. Після закінчення холодної війни і розпуску ОВС Північноатлантичний альянс, продовжуючи залишатися військовим союзом, спробував взяти на себе важливі політичні функції. На будапештській зустрічі НБСЄ в 1994 році керівництво НАТО запросило всі держави – учасниці НБСЄ приєднатися до Північноатлантичного договору [3].

Одночасно держави – члени НАТО виступили проти перетворення Ради в класичну, засновану на міжнародному договорі міжнародну міжурядову організацію і тим самим перетворенню її в основну несучу конструкцію майбутньої системи загальноєвропейської безпеки і співробітництва. Вони погодилися лише перейменувати Раду в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі – ОБСЄ. Що і було зроблено.

Запрошення Ради НАТО всім державам – учасникам НБСЄ приєднатися до альянсу було після розпаду Радянського Союзу і соціалістичної співдружності і перетворення Сполучених Штатів в єдину «супердержаву», що оголосила себе переможцем у холодній війні. Очевидно США не вважали необхідним і важливим шукати консенсус з питань європейської та міжнародної безпеки з ослабленою Росією та іншими державами – учасниками НБСЄ, вважаючи за можливе нав'язати їм свою волю. Фактично Рада НАТО запропонувала нову модель європейської безпеки, системоутворюючим ядром якої повинен був стати керований США Північноатлантичний альянс [4, с. 45].

Нова система європейської безпеки, за задумом, мала створюватися зусиллями держав, які поділяють цінності західної демократії, виходячи з презумпції, що «демократія одна з одною не воює». ОБСЄ в цих умовах ставала майданчиком для рекрутування нових членів НАТО з числа її держав-учасників, а інститути і структури ОБСЄ – інструментами перетворення існуючих в них політичних режимів в аналогічні західним.

Таким чином, колишній підхід до створення системи загальноєвропейської безпеки і співробітництва, побудований на обліку принципів суверенітету держав і їх суверенної рівності, поступився місцем ідеологізованим і вкрай політизованому підходу західних



союзників, який поділяли далеко не всі держави – учасниці НБСЄ. При цьому мова йшла не про декларативну прихильність західних країн такої моделі для побудови європейської безпеки, а про систему взаємопов'язаних і узгоджених заходів, націлених на її практичне впровадження.

В рамках цієї системи заходів, покликаних сприяти зближенню всіх держав – учасників НБСЄ з НАТО, одна з центральних функцій призначалася заснованій в січні 1994 року програмі «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Серед її основних цілей – розвиток військового співробітництва з НАТО для здійснення спільного планування, військової підготовки і навчань, спрямованих на посилення їх здатності проводити миротворчі, пошуково-рятувальні, гуманітарні операції та формування в довгостроковій перспективі в країнах-партнерах, які будуть готові краще взаємодіяти зі збройними силами країн – членів НАТО. Завершальною стадією взаємодії в рамках ПЗМ ставав план дій зі вступу в НАТО [5].

Найважливішим елементом побудови НАТО-центричної системи безпеки в Європі став «стратегічний діалог» з ЄС в дусі «взаємодоповнюваності і партнерства». Так як в ЄС крім країн – членів НАТО входять держави, які відносяться до військового альянсу – Австрія, Ірландія, Мальта, Фінляндія і Швеція, їх взаємодія з Північноатлантичним альянсом забезпечується в рамках «стратегічного діалогу» між НАТО і ЄС.

У Декларації НАТО і ЄС від 16 грудня 2002 року, що стосується європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО), сторони висловили намір розробити загальні для НАТО і ЄС вимоги до військових сил (EU-NATO Declaration on ESDP). Експерти Європейського оборонного агентства (ЕОА) ЄС стали регулярно брати участь в роботі заснованої в травні 2003 року спільної з НАТО Групи по силам і засобам [6, с. 400].

При військовому штабі ЄС діє постійна група НАТО, а при штабі головнокомандуючого об'єднаними збройними силами НАТО – відділ ЄС. Приєднані до військових союзів члени ЄС беруть участь в спільних засіданнях НАТО і ЄС на регулярній основі. ОВПБ і ОПБО ЄС глибоко інтегровані в НАТО-центричною концепцією європейської безпеки, не приєдналися до військових союзів країн-членів ЄС.

Держави – члени Євросоюзу ухвалили «декларацію ЄС про солідарність», яка, згідно з Лісабонським договором 2007 року, закликає інші держави ЄС в разі збройної агресії проти держави –



члена ЄС, «надати йому допомогу і сприяння усіма можливими для них засобами відповідно до статті 51 Статуту ООН «із застереженням, що подібне зобов'язання» не впливає на особливого характеру безпекової та оборонної політики деяких держав-членів». Зрозуміло, що від вибору самих держав, в тому числі не приєднаних до військових союзів, залежить спосіб їх реагування на такі ситуації.

У разі конфлікту для отримання військової допомоги від країн – членів Північноатлантичного альянсу або для надання такої допомоги країнам – членам блоку зовсім необов'язково формально вступати в НАТО: така допомога може бути надана по лінії ЄС. «Декларація ЄС про солідарність» і стаття 5 Вашингтонського договору не містять принципових відмінностей в частині, що стосується зобов'язань держав в у разі збройної агресії проти них.

Відмінність в тому, що країни – члени ЄС не зобов'язані об'єднувати свої зусилля для створення колективної оборони, «підтримувати і нарощувати свій індивідуальний і колективний потенціал боротьби з озброєним нападом». Хоча можливість зовнішньої агресії проти держав – членів НАТО або ЄС є абсолютно гіпотетичною, процес повзучого «стирання граней» між зобов'язаннями держав – членів НАТО і не входять до військових союзів членами ЄС носить цілком конкретний і цілеспрямований характер [7].

Таким чином, практично неможливо об'єктивно визначити або виміряти ступінь безпеки однієї держави, тим більше ряду держав, що знаходяться на одному континенті (європейському). У сучасних умовах Європа перебуває в пошуках нової системи безпеки, яка повинна забезпечити захист від нових загроз і викликів у сфері демократії, економіки, культури, екології, інформації і т.д. Опорними точками цієї системи є взаємодія європейських організацій, як на рівні континенту, так і з США. Реалізувавши цю взаємодію, можна не тільки убезпечити себе від порушення договірних зобов'язань, а й створити оптимальні умови для створення системи європейської безпеки в цілому.

Серед процесів і явищ, які формують світопорядок нового століття на європейському континенті визначені основні: прагнення до домінування однієї держави – Сполучених Штатів Америки (наявність такої тенденції небезпечно і може привести до силових методів розв'язання); глобалізація (цей процес характеризується злиттям національних економік в єдину, загальносвітову); форму-

вання нового світобачення і толерантності на державному рівні (закінчення холодної війни не тільки позбавило світ від громадянської війни, в основі якої лежали б дві протилежні ідеології, а й поставило питання про співіснування різних цивілізацій.

Наявність у кожній цивілізації своїх морально-психологічних, економічних, політичних і військових особливостей створює ґрунт, далеко не сприятливу для миру і спокою); економічна нерівність (на початку ХХІ століття ст. не доводиться говорити про епоху гармонійної глобальної взаємозалежності і справжньої, ліберальної демократії. Це пояснює тим, що точиться найжорсткіша матеріальна залежність більшості країн від трьох економічних центрів).

### Література

1. Європейський Союз на сучасному етапі: структурні зміни та стратегія розвитку. В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко, М.А. Миронова. Київ. Знання, 2010. 94 с.

2. Европейский Союз и региональные конфликты. Н.К. Арбатова, А.М. Кокеев. Москва. ИМЭМО РАН, 2011. 143 с.

3. НАТО и Европейский союз: сотрудничество и безопасность. Режим доступа: [www.nato.int/docu/review/2007/issue2/russian/art6.html](http://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/russian/art6.html)

4. Geeraerts G. Perspectives for a European Security Strategy Towards Asia: Views from Asia, Europe and the US. Asp / Gustaaf Geeraerts, Eva Gross. Upa: Vubpress, 2011. 241 p.

5. Grevi G. ESDP: The first 10 years (1999-2009) / Giovanni Grevi, Damien Helly, Daniel Keohane. Режим доступу: [www.iss.europa.eu/uploads/media/ESDP\\_10-web.pdf](http://www.iss.europa.eu/uploads/media/ESDP_10-web.pdf)

6. Koops J.A. The European Union as an Integrative Power: Assessing the EU's 'effective Multilateralism' with NATO and the United Nations. Asp / Joachim Alexander Koops. Upa: Vubpress, 2011. 493 p.

7. Marsh S. The European Union in the Security of Europe: From Cold War to Terror War / Steve Marsh, Wyn Rees. Routledge, 2012. 256 p.

### Етноконфесійні відносини на території Чернігівської губернії в 70-х рр. ХІХ – поч. ХХ ст.

**Шмагіна Р. М.**, магістрантка ІІ року навчання історико-юридичного факультету

Науковий керівник: доц. **Давиденко Ю. М.**, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин



*У статті авторка розглянула спираючись на наявний комплекс історичної літератури та джерел спробувала проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми етноконфесійних відносин та території Чернігівської губернії у пореформлений період.*

**Ключові слова:** історіографія, етноконфесійний розвиток, структура населення, міжнаціональні відносини.

Україна являється однією з поліетнічних країн, в якій проживають представники різних національностей. Тому будь-які політичні, соціальні, культурні процеси, неодмінно зачіпають ті чи інші аспекти національного або конфесійного питання. Український народ є продуктом багатовікового співжиття та взаємовпливу етнічно-конфесійних груп, кожна з яких додала свій штрих до його сучасного портрету. Крім того, геополітичне положення сучасних українських територій та особливості їх історичного розвитку зробили кожен регіон неповторним та своєрідним.

На рубежі 90-х рр. ХХ ст., набуваючи незалежності, Україна стала на шлях демократичних перетворень, що сприяло вивченню білих плям її історії. Дослідження етнічної історії стало одним із пріоритетних напрямків у світлі реалізації державної програми щодо відродження національних меншин України.

В сучасних умовах загострення релігійних конфліктів, необхідно глибоке та повне взаєморозуміння не тільки між представниками різних релігійних конфесій, але й між різними етнічними групами. Гармонізація міжетнічних стосунків, всебічне врахування духовних і культурних потреб усіх національних груп є однією з ключових проблем розвитку Української держави на сучасному етапі. Зазначимо, що взаємовідносини між народами багатонаціональної держави склалися історично в складному процесі суспільного розвитку. Розмаїття етносів є духовним багатством країни, оскільки кожен з них віддає свій творчий, економічний потенціал у справу її розбудови.

Регіон Чернігівської губернії завжди відрізнявся значним різноманіттям в етноконфесійному складі населення. Починаючи з XIV ст., ці землі були ареною військового протистояння між Росією та Литвою, а з XVIII ст. з Річчю Посполитою.

Відмітимо той факт, що традиційно стан національно-конфесійних відносин в Чернігівській губернії зазвичай розглядалася науковцями фрагментарно, в контексті аналізу соціально-економічних

процесів, або навпаки – досліджувалася лише одна конкретна національна або конфесійна група, як наприклад, ніжинські греки, євреї, німецькі колоністи.

Метою даної статті є спроба історіографічного аналізу наявного комплексу історіографічних та нарративних джерел з досліджуваної теми.

Завданням даної публікації є проаналізувати наявну історіографічну базу та стан наукової розробки дослідження.

Проблема міжконфесійних відносин та національно-конфесійного розвитку Чернігівської губернії у пореформений період є органічною складовою регіональної історії Чернігівщини. Дослідження цієї теми вже багато років привертає до себе увагу вітчизняних та зарубіжних істориків.

За цей проміжок часу накопичена велика кількість розвідок та праць узагальнюючого характеру, де розглядаються окремі аспекти досліджуваної теми. Крім того існує низка наукових розробок, що висвітлюють національні та конфесійні процеси на території Російської імперії і, зокрема, українських земель, і певним чином аналізують етноконфесійні відносини та структуру населення Чернігівської губернії в пореформений період.

У зв'язку з цим, роботи з історіографії проблеми умовно можна поділити на три основні періоди: перший – дореволюційний (80-ті рр. XIX ст. – 1917 р.); другий – радянський (1917 – 90-ті рр. XX ст.); третій – новітній, який розпочався з 1990-х років і триває дотепер.

Зазначимо, що наукове дослідження деяких аспектів етноконфесійного розвитку у Російській імперії почалося у 80-ті роки XIX ст., коли відбувся подальший розвиток капіталістичних відносин, що зумовив активізацію інтересу до етноконфесійних проблем Російської імперії, зокрема Чернігівської губернії. Цікавими з точки зору дослідження обраної нами теми є ґрунтовні роботи М. Лілеєва [17; 18] присвячені вивченню історії церковного розколу, де міститься в тому числі й інформація про причини появи великоросів-розкольників на території Чернігівської губернії (зокрема Стародубського уїзду), дані щодо їх побуту, демографічні показники, особливості відносин з місцевим населенням. Цікавим на нашу думку є робота М. Гербеля, що у своїй розвідці з історії лицюю князя Безбородька фрагментарно висвітлює питання, що стосуються історії такої етнічної спільноти як ніжинські греки [20]. Історик А. Вельцин зосередив свої дослідження на причинах появи, особливостях правового статусу, економічного та соціального розвитку,



конфесійній структурі німецьких колоністів Російської імперії, серед яких помітне місце займали й німці Чернігівщини [4].

Також до цього історіографічного періоду відноситься створення «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона», який налічував 86 томів та містив інформацію з різноманітних питань [41]. З-поміж іншого, цікавими є статті щодо іноземних колоністів в Російській імперії, де вказуються причини та місця виникнення німецьких колоній Чернігівської губернії, а також конфесійна приналежність переселенців.

З досліджень даного періоду також привертає увагу десяти-томна «Історія України-Руси» М. Грушевського, у першому томі якої містяться судження про співвідношення понять «народу», «народності» та «племені», які в загальних рисах цілком співпадають з основами теорії етносів, яка буде розроблена лише у 20-х рр. наступного століття [9].

Таким чином, у перший період історіографії даної проблеми виникла низка праць з питань історії, демографії та розвитку окремих етнічних груп, де національно-конфесійна структура Чернігівської губернії розглядалася епізодично в загальному контексті розвитку Російської імперії.

Наступним історіографічним періодом став період 1917–1990 рр. Встановлення радянської влади в Україні, запровадження в усіх сферах життя суспільства марксистсько-ленінських ідеологічних схем корінним чином змінило умови діяльності істориків. З одного боку, набуває поширення універсальна догматизована теорія історичного процесу, що ґрунтувалася на постулатах марксизму – ленінізму. Крім того, з офіційним утвердженням атеїзму, питання конфесійного розвитку практично не висвітлюються. А з іншого боку, відбуваються значні зміни у вивченні етнічної історії – у 30–50-ті рр. ХХ ст. – коли вивчення національного питання відходить на другий план, оскільки після прийняття Конституції 1936 р. та оголошення «побудови соціалізму в основному» вважалося, що національне питання в СРСР було вирішено. Тому в цей час практично відсутні дослідження, присвячені розвитку національних відносин та історії національних меншин в Україні.

Таким чином, історіографічний доробок характеризується появою праць, в яких акцентується увага на питаннях соціально-економічного розвитку, демографії, правового становища.

Акцентуємо увагу на тому, що у зазначений період відбувалася надзвичайно важлива подія в розвитку та методологічного інструментарію етнічної історії як такої.

У даний період відбувається надзвичайно важлива подія для етнічної історії як такої. Так, у 1923 р. С. Широкогоров вводить у науковий обіг саме поняття «етнос», починається формування перших теорій етносу, їх активна наукова розробка [40]. Поряд із С. Широкогоровим провідними є також працяці таких науковців як Ю. Бромлей [31], С. Арутюнов, Н. Чебоксаров [1]. На нашу думку саме вони заклали наукові підвалини, на яких базується сучасна теорія етносів.

Безперечним є той факт, що у радянський період було видано велику кількість фундаментальної довідкової, енциклопедичної літератури, що частково висвітлювала окремі аспекти досліджуваної нами теми. Так, наприклад, атеїстичний словник [2] та тлумачний словник М. Ожегова [26] містять ряд змістовних, лаконічних статей щодо релігійних та етнічних термінів. Значний обсяг фактологічного матеріалу з історії Чернігівської губернії міститься в енциклопедичному виданні «Історії міст і сіл Української СРСР» [11] та енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [38]. Можемо відмітити, що національно-конфесійний аспект у даних працях висвітлено фрагментарно, інтерес становлять швидше відомості про формування самої Чернігівської губернії.

Цікавим науковим доробком з даного питання є історичні розвідки Ю. Гессен [6] та К. Харлампович [37]. Так, Ю. Гессен в «Истории еврейского народа в России» детально висвітлює діяльність державних чиновників у реформуванні єврейської освіти, показав процес створення державних єврейських навчальних закладів. У свою чергу К. Харлампович займався комплексним дослідженням грецької колонії у м. Ніжин., але, нажаль, його праця не збереглася в повному обсязі. Цікавою є також збірка статей Ш. Еттингера, яка містила різноманітну інформацію про українське єврейство досліджуваного періоду.

В рамках даного історіографічного періоду, питання етноконфесійних відносин також фрагментарно досліджувалося в контексті вивчення промислового перевороту. Однією з причин актуальності цієї проблеми було те, що дослідження цього питання відповідало всім вимогам цензури та не викликало небажаного зацікавлення з боку владних органів. Про актуальність даної теми свідчать дослідження таких науковців як Б. Литвак, Л. Мельник, К. Нежитков, М. Петровський, Н. Фадєєв, В. Яцунський. У наукових розвідках зазначених науковців можна знайти деякі статистичні, демографічні дані, характеристику та аналіз етнічних процесів, що відбувалися в



досліджуваний період як у Російській імперії загалом, так і в її складовій – Чернігівській губернії.

Таким чином, за радянський період історіографії з'явився значний масив різнопланових досліджень з даної проблематики. Однак, переважна більшість істориків керувалися у своїх працях, як правило, марксистсько – ленінською методологією і, внаслідок цього, об'єктивний, виважений та аналітико – критичний розгляд питань етноконфесійних відносин був неможливим.

Сучасний історіографічний період розпочався з відновленням державної незалежності України. Відкрився принципово новий етап розвитку історичної науки, для якого характерні такі риси, як освоєння нових методологічних підходів, подолання фальсифікацій та ліквідація «білих плям» в історії, освоєння нових комплексів історичних джерел.

Якщо раніше історія України розглядалася не інакше як складова частина історії Імперської Росії або Радянського Союзу, то в зазначений період основний акцент досліджень спрямований на розкриття української історичної ідентичності.

Відновлення незалежності України корінним чином змінило й державну політику в галузі міжнаціональних відносин. Соціально-політичні перетворення стали потужним імпульсом, який прискорив процес відродження культур національних меншин.

Це актуалізувало велику кількість досліджень, об'єктом яких є та чи інша національна або конфесійна група, при чому щодо Чернігівської губернії та історію інших українських регіонів та їх етноконфесійного розвитку торкаються роботи Т. Горбаня, А. Капелера, В. Кременя, Д. Табачника, В. Тарасенко, Т. Бевз [7; 12; 16; 3]), А. Морозова, Й. Шейкіна [23; 24; 39], В. Мищенко [22], Ю. Москаленко, Л. Пляшко, О. Понамара, О. Ростовської [25; 29; 30; 31]), В. Сергійчук, А. Самойленко, В. Платонова [36; 32; 28] М. Карамзіна [13]. При чому в зазначених працях автори намагаються висвітлити та проаналізувати особливості розвитку досліджуваної групи в усіх доступних для дослідження сферах, залучити якомога ширшу джерельну базу, усунути «білі плями», що існували до того.

Цікавим також є той факт, що при дослідженні соціально-економічних процесів сучасні науковці не оминають національну та конфесійну специфіку різних груп населення досліджуваного регіону, намагаються оцінити її вплив (Б. Миронов, С. Макарець, В. Поповцев, Н. Селуянська, П. Грегори [21; 19; 33; 8]). Відбувається переосмислення значення реформ 1860-х рр. XIX ст. для



життя Російської імперії як держави зі строкатим національно – конфесійним складом (М. Геллер, Б. Клейн, А. Захарова, Т. Осипова [5; 14; 10; 27]).

Відмітимо, що інших галузях дослідження питання національної та конфесійної приналежності населення починають розглядатися як важливі та впливові фактори, які не можна не брати у розрахунок. Крім того у даний період поглиблюється дослідження теорії етносу (Ю. Семенов [34; 35]), а також історії релігії (А. Колодний [15]).

Отже, для сучасного періоду історіографії характерне глибоке дослідження окремих національних чи конфесійних груп регіону, деяке переосмислення розвитку губернії з урахуванням специфіки даних груп, а також поглиблення досліджень теорії етносу й історії релігії.

Таким чином, проведений історіографічний огляд свідчить про те, що не існує комплексного дослідження проблеми етноконфесійних відносин в даний період. Це продукує необхідність подальшого вивчення комплексу питань пов'язаних з етноконфесійним розвитком даного регіону в пореформлений період.

### Література

1. Арутюнов С.А., Чебоксаров Н.Н. Народные механизмы языков и традиций. //Язык. Культура. Этнос. М., 1994. С. 5-12.
2. Атеистический словарь. / Под общ. Ред. М.П. Новикова. М., 1985. 512 с.
3. Бевз Т. Феномен української еміграції кінця XIX – початку XX ст. // Історія України. 2002. № 18. С. 3-6.
4. Вельцин А. Немцы в России. СПб., 1893. 280 с.
5. Геллер М.Я. История Российской империи: В 2 т. М., 2001. Т. 2. 536 с.
6. Гессен Ю.И. История еврейского народа в России: В 2 т. Ленинград, 1925. Т. 1. 382 с.
7. Горбань Т. Українці в структурі етнонаціональної ієрархії Російської імперії (XIX – початок XX ст.) // Історичний журнал. 2005. № 6. С. 90-97.
8. Грегори П. Экономический рост Российской империи (к. XIX – нач. XXвв.). М., 2003. 256 с.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. К., 1991. Т. 1. 1994. 736 с.
10. Захарова Л.Г. 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. 2005. № 4. С. 151–167.
11. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 Т. Чернігівська область. / Зав. Ред. В.М. Кулаковський. К., 1972. 780 с



12. Каппелер А. Мазепинцы, малоросы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. М., 1997. 342 с.

13. Карамзина М. Питання національних меншин в Українській політичній думці кінця XIX – початку XX сторіч. // Історія України. 1999. № 11. С. 1–2.

14. Клейн Б.С. Россия между реформой и диктатурой // Вопросы истории. 1991. № 9–10. С. 3–14.

15. Колодний А.М. Історія релігії в Україні / Колодний А.М., Яроцький П.Л. К., 1999. 735 с.

16. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К., 1996. 793 с.

17. Лилеев М.И. Из начальной истории раскола в Стародубье. К., 1889. 215 с.

18. Лилеев М.И. Материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. К., 1895 324 с.

19. Макарець С. Ринок зерна в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX – XX ст. // Сіверянський літопис. 2008. № 1. С. 59–65.

20. Манифест 16 августа 1772 г. о присоединении территории Польши – Псковской и Могилевской губерний // Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. С. 553-555.

21. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII -нач. XX в.): В 2 Т. М., 1993. Т.1 . 566 с.

22. Мищенко В.В. Исторические условия формирования старообрядчества Черниговской губернии // Вестник Московского областного университета. 2008. № 4. Режим доступа: [пйр://зат5лаг-бйб1іо.ісо2.гі/рйб1/45-1 -0-1570](http://zaf5lag-bib1io.isco2.gi/riyb1/45-1 -0-1570)

23. Морозова А. Євпейське землеволідіння та землеробство, землеробні колонії Північного Лівобережжя. // Сіверянський літопис. 2003 № 5-6. С 74-81.

24. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України XIX – на початку XX ст. К., 2009. 300 с.

25. Москаленко Ю. З історії нашого міста. // Греки в Ніжині. Збірник наукових статей та матеріалів. / Упор. та автор приміток О.Морозов. К., 2001. С 198-201.

26. Ожегов М.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. М., 1990. 921 с.

27. Осипова Т. В. От «Великой реформы» к Великой революции // Преподавание истории в школе. 2006. № 8. С. 3–9.

28. Платонов В. Колонисты // Зеркало недели. 1997. № 47. С. 24–37.

29. Пляшко Л. Греки в Ніжині. // Греки в Ніжині. Збірник наукових статей та матеріалів. / Упор. та автор приміток О.Морозов. К., 2001. С. 190–194.

30. Понамар О. Побут та архітектура ніжинських греків. // Греки в Ніжині. Збірник наукових статей та матеріалів. / Упор. Та автор приміток О.Морозов. К., 2001. С. 195–198.

31. Ростовська О. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в ХІХ столітті. // Греки в Ніжині. Збірник наукових статей та матеріалів. / Упор. Та автор приміток О.Морозов. К., 2001. С. 150–159.

32. Самойленко А. Немецкие поселения на Черниговщине в XVII – нач. XX в. // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. Київ; Миколаїв, 2006. Серія "Україна: історія і сучасність". Вип. 1. С 150-158.

33. Селуянская Н.Б. Концепция аграрного строя пореформенной России // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1997. №3. С. 20-45.

34. Семенов Ю. И. Философия истории: Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней. М., 2003. 201с.

35. Семенов. Ю. Этнос, нация, диаспора // Этнографическое обозрение. 2000. № 2. С. 32-46.

36. Сергійчук В. Етапи переселення німців в Украшу. // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. Київ; Миколаїв, 2006. Серія "Україна: історія і сучасність". Вип. 1. С.43-66.

37. Харлампович К. Грецька ніжинська колонія в її минулому. // Греки в Ніжині. Збірник наукових статей та матеріалів. / Упор. Та автор приміток О.Морозов. – К., 2001. – С 20-65.

38. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудринського. К., 1990. 1008 с.

39. Шейкін Й. Єврейські землеробські колонії в Україні. // Українське єврейство. Вип. 3. К., 1998. С.71.

40. Широкогоров СМ. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. М., 2010. 124 с.

41. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. СПб., 1890-1907. Т. 24. СПб., 1898. С. 674.



## ЗМІСТ

### Статті з Історії України

<b>Андрейча С. Ю.</b> Дослідження давньої історії Ніжина та Ніжинщини на сторінках часопису «Ніжинська старовина» .....	4
<b>Боженко Д. В.</b> Козакознавча тематика на сторінках «Гарвардських українознавчих студій» .....	9
<b>Зінич Є. І.</b> Повстанський рух на Ічнянщині в період Української революції 1917–1921 рр. ....	15
<b>Капленко Н. В.</b> Спроби розробки радянської програми антиалкогольних заходів: уявні наміри та реалії (70-ті рр. – поч. 80-х рр.) .....	20
<b>Каськов Д. М.</b> Життєвий шлях Аполлона Скальковського – відомого історика Південної України .....	27
<b>Лемешко Я. С.</b> Подорожні нариси Івана Долгорукова як мемуарне джерело з історії України I чверті XIX століття .....	33
<b>Луценко В. В.</b> Вплив промислових підприємств м. Ніжина на інфраструктуру міста у сер. 50 – на початку 80-х рр. XX ст. (на матеріалах заводів «Сільмаш» та «Механічний») .....	39
<b>Мельник О. І.</b> Новітня українська історіографія судової системи Гетьманщини .....	51
<b>Пархітько А. С.</b> Історія українського козацтва на сторінках наукового часопису «Краєзнавство» (90-ті рр. – 2020 р.) .....	54

**Пішта А. Я.** Участь України в міжнародних  
миротворчих операціях ..... 65

**Суботіна А. А.** Судові процеси над воєнними злочинцями  
в Україні в період Другої світової війни та перші повоєнні роки ..74

**Тарасенко О. М.** О.М. Бодяньський – редактор  
слов'янських старожитностей..... 80

**Чаленко А. В.** Жінки в навчально-виховному процесі  
Ніжинської вищої школи (кін. 1943 – 60-ті рр.)..... 86

**Чаплай С. О.** Рефлексії візантійського права у політичній  
культурі Русі: за літописними сюжетами осліплення  
Василька Тербовлянського..... 92

### **Статті з всесвітньої історії**

**Бобко А. І.** Фаворитизм як суспільно-політичне явище  
періоду Нового часу: приклад Франції ..... 103

**Кебкал Ю. О.** Актуальні проблеми дослідження  
історії Росії в науковому доробку істориків  
Ніжинської вищої школи ..... 108

**Рожок Р. М.** Система європейської безпеки:  
структура і учасники ..... 117

**Шмагіна Р. М.** Етноконфесійні відносини на території  
Чернігівської губернії в 70-х рр. XIX – поч. XX ст..... 123

Наукове видання

## ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Збірник наукових праць студентів  
історико-юридичного факультету

Випуск 14

Технічний редактор – І. П. Борис  
Верстка та макетування – О. В. Борщ

*Видання друкується за авторським редагуванням*

---

Підписано до друку 13.12.2021 р.  
Гарнітура Arial  
Замовлення №

Формат 60x84/16  
Обл.-вид. арк. 7,34  
Ум. друк. арк. 7,78

Папір офсетний  
Електронне вид.

---



Ніжинський державний університет  
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3<sup>А</sup>  
(04631)7–19–72

E-mail: [vidavn\\_ndu@ukr.net](mailto:vidavn_ndu@ukr.net)  
[www.ndu.edu.ua](http://www.ndu.edu.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 2137 від 29.03.05 р.